

Univerzitet u Sarajevu - Filozofski fakultet
Odsjek za književnosti naroda Bosne i Hercegovine

Odnos ideološke moći i pojedinca u romanima *Mirisi, zlato i tamjan* S. Novaka, *Prokleta avlija* I. Andrića i *Vrata od utrobe* M. Kovača

Završni rad

STUDENTICA:

Jasmina Kaltak

MENTOR:

prof. dr. Enver Kazaz

Sarajevo, septembar 2024.

Univerzitet u Sarajevu - Filozofski fakultet
Odsjek za književnosti naroda Bosne i Hercegovine

Jasmina Kaltak

Indeks br. 3227/2019; redovna studentica

Odsjek za književnosti naroda BiH

Odnos ideološke moći i pojedinca u romanima *Mirisi, zlato i tamjan* S. Novaka, *Prokleta avlija* I. Andrića i *Vrata od utrobe* M. Kovača

(završni rad)

Oblast: Interkulturalno izučavanje južnoslavenskih književnosti

STUDENTICA:

Jasmina Kaltak

MENTOR:

prof. dr. Enver Kazaz

Sarajevo, septembar 2024.

University of Sarajevo - Faculty of Philosophy
Department of Literatures of the Peoples of Bosnian and Herzegovina

The relation between ideological towards individuals in novels *Gold, Frankincense and Myrrh* by S. Novak, *The Damned Yard* by I. Andrić and *A Door to the Insides* by M. Kovač
(final thesis)

STUDENT:

Jasmina Kaltak

MENTOR:

prof. dr. Enver Kazaz

Sarajevo, september 2024.

Sažetak rada

Cilj rada jeste odrediti pojmove: ideologija, moć, politički roman, totalitarizam i autoritativna vlast kako bismo prikazali kako ideološka moć melje i satire pojedince u romanima *Mirisi, zlato i tamjan* S. Novaka, *Prokleta avlija* I. Andrića i *Vrata od utrobe* M. Kovača. Prvi dio rada sastoji se od uvoda u kojem je prikazan cilj rada kao i teorijski dio koji je ključan za razumijevanje i prepoznavanje pomenutih pojmova u romanima. Drugi dio rada sadrži analizu i interpretaciju pomenutih romana. Roman *Mirisi, zlato i tamjan* prikazuje marginaliziranog pojedinca od strane velikih društveno-političkih ideologija zato što se ne uklapa u zadane konvencionalne norme. Pojedinaac biva razočaran u političku pokvarenost režima i ljudi u njemu. Roman *Prokleta avlija* jeste roman koji alegorijom upućuje na represivni politički sistem u kojem se politički režim manifestuje kao sveobuhvatni višeslojni sistem kontrole. Strah je ključni mehanizam koji represivni politički sistem održava stabilnim. Roman *Vrata od utrobe* je porodična hornika iz perspektive malog čovjeka u velikoj povijesti koja jasno govori o 1948. godini, o ideološkom i političkom prevratu, o razlazu sa Staljinom i čistkama unutar Jugoslavije u montiranim procesima. Sva tri romana se u vremenu svoga nastanka, subverzivno odnose prema vladajućoj ideologiji. Iako su autori realizirali raznorodne romane: antiideološki roman (Novak), politički roman parabolu (Andrić) i porodičnu hroniku (Kovač), u svakom od njih su u prvom planu načini na koje ideološka moć melje i satire pojedinca.

Ključne riječi: *ideologija, moć, totalitarizam, autoritativna vlast, politička represija, antiideološki roman, politički roman, porodična hronika.*

Abstract

The goal of this paper is to determine the following concepts: ideology, power, a political novel, totalitarianism and authoritative government, in order to show how ideological power grinds and crushes individuals in the following diverse novels: *Gold, Frankincense and Myrrh* by S. Novak, *The Damned Yard* by I. Andrić and *A Door to the Insides* by M. Kovač. The first part of the paper consists of Introduction presenting the goal of the paper, as well as theoretical part being the key for understanding and recognising the aforesaid concepts in novels. The second part includes the analysis and interpretation of the aforesaid novels. The novel *Gold, Frankincense and Myrrh* presents an individual marginalised by large social-political ideologies because it does not fit into given conventional norms. The individual gets disappointed in a political corruption of the regime and people in it. The novel *The Damned Yard* is a novel using allegory to refer to a repressive political system where the political regime manifests as a comprehensive multilayer control system. The fear is a key mechanism maintaining a repressive political system stabile. The novel *A Door to the Insides* is a family chronicle from the perspective of a young man in a large history, clearly indicating the year of 1948, ideological and political upheaval, split from Stalin and purges within the Yugoslavia in framed processes. All three novels relate to the ruling ideology at the time of their creation in a subversive manner. Although authors wrote diverse novels: an anti-ideological novel (Novak), a political parable (Andrić) and a family chronicle (Kovač), each of them primarily depicts manners used by the ideological power in order to grind and crush the individual.

Keywords: *ideology, power, totalitarianism, authoritative government, political repression, anti-ideological novel, political novel, family chronicle.*

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Uticaj političkih i vjerskih ideala na pojedinca i njegova razočaranost njima u romanu <i>Mirisi, zlato i tamjan</i> Slobodana Novaka.....	7
3. Tragedija pojedinca i zatvor kao simbol političke sile u <i>Proklesoj avliji</i> Ive Andrića.....	17
4. Odnos žrtve i moćnika u porodičnom rasulu i političkim previranjima u romanu <i>Vrata od utrobe</i> Mirke Kovača	28
5. Zaključak.....	37
6. Literatura	39

1. Uvod

Ovaj rad će se baviti odnosom ideološke moći i pojednica u romanima *Mirisi, zlato i tamjan* Slobodana Novaka, *Prokleta avlija* Ive Andrića i *Vrata od utrobe* Mirka Kovača. Stoga je nužno prije same analize djela odrediti teorijske opsege pojmova: ideologija, vlast, moć i država, kako bismo analizu djela zasnovali na teorijskoj argumentaciji i vajanom sistemu hipoteza. Generalna hipoteza glasi: ideologija kao pojam koji zaziva moć i represiju određuje sva tri djela i borbu likova s njom. Pomoćne hipoteze zasnivaju se na ovoj polaznoj i razrađuju pojmove vlasti od autoritarnosti do totalitarizma, te osnovne teorijske odrednice političkog romana i načine na koji on oblikuje političku sudbinu svojih protagonista.

U Maleševičevoj knjizi “Ideologija, legitimnost i nova država: Jugoslavija, Srbija i Hrvatska“ sadržan je prikaz teorija ideologije, kao i dijahorni presjek izučavanja ovog pojma, od njegovog prvog spominjanja do filozofa koji su afirmisali pojam ideologije – Marksa, Engelsa, Gramšija i Altisera. Termin ideologija ima negativnu konotaciju, jer pred recipijentom stvara sliku sile, represije, nametanja i svega onoga što je suprotno od slobodnog čovjekovog duha:

“Država je eksplicitno pojmljena kao represivan aparat. Država je mašina represije koja vladajućim klasama omogućuje da osiguraju svoju vladavinu nad radničkom klasom, da bi ovu podvrgli procesu iznuđivanja viška vrijednosti.“ (Altiser 2018: 83)

Ideologija je nužno povezana sa dominacijom, jer su ideje vladajuće klase u svakoj epohi vladajuće ideje. (Usp. Malešević 2004: 31) Vladajuća ideologija nastoji obezbijediti saglasnost potčinjenih, kako bi društvo bilo povezano i ujedinjeno, a u velikoj mjeri obmanuto.

Kada je u pitanju politička i kulturna organizacija određenog državnog oblika, vladarima se daje mogućnost da primjenjuju različite strategije legitimnosti (Malešević 2004: 145). Tako je u Andrićevoj “Proklesoj avliji“ legitimno primijeniti strategiju lakšeg puštanja nevina čovjeka iz zatvora, za koga krivica nije utvrđena a možda neće ni biti, nego za krivcem tragati, kao i zatvaranje pojedinca koji se bavi naukom jer razmišlja o stvarima koje su opasne.

Altiser se u knjizi “Ideologija i ideološki aparati države“ fokusirao na državne aparate i to na represivne i ideološke. Prema Altiseru (2018: 84) državni aparati državu definiraju kao represivnu izvršnu i intervencijsku silu u službi vladajućih klasa. Sa druge strane, Altiser naglašava

da treba razlikovati represivne državne aparate od ideoloških. Naime, "represivni Aparat Države funkcionira na nasilju, dok ideološki Aparat Države funkcionira na ideologiji ". Preciznije rečeno, "svaki Aparat Države, bilo da je represivan ili ideološki, istovremeno funkcionira i na nasilju i na ideologiji " (Altiser 2018: 91), s tim da se ne dozvoljava miješanje ova dva pojma. I u ideološkim aparatima postoji represija, fizičke ili ne, a u represivnim aparatima ideologija, što znači da se ova dva aparata isprepliću u svom djelovanju.

Prema Kalanju (2010: 13) ideologija je skup uvjerenja, ideja i projekcija preko kojih uže ili šire društvene grupe, socijalni, politički i kulturni pokreti izražavaju svoj društveni interes i teže uspostavi svoje hegemonije ili poboljšanju vlastitog položaja. Također, Kalanj (2010: 16) navodi da je politička moć neodvojiva od ideologije jer obuhvata vladavinu ljudima i često ih potiče da direktno ili indirektno slijede upute vladalaca.

Totalitarizam je forma vlasti koju drži jedna strana, to jeste jedan vladar, politička partija ili elita definirana bilo kojim karakteristikama koje je čine apsolutno superiornom (usp. Arendt 1998: 315). Ona podrazumijeva potpunu dominaciju nad svakom sferom ljudskog života, preciznije rečeno najapsolutniji oblik vlasti zamisliv, a svoju moć i autoritet odražava pomoću sile kao najsigurnijeg mehanizma i najpouzdanijeg sredstva. Važno je naglasiti da smo za potrebe rada pažnju usmjerili na osnovni pojam totalitarizma i njegove elementarne karakteristike, to jeste ono što je osnovno za razumijevanje prirode totalitarizma kako bismo mogli prepoznati njegove odlike u ovim i sličnim romanima političkog karaktera. Kako bismo dobili predstavu o tim razlikama i odlikama, u isticanju onoga što izdvaja totalitarizam od ostalih formi apsolutizma, zadovoljit ćemo se objašnjenjem koje u svojem djelu "Izvori totalitarizma" (1998) nudi Hannah Arendt. Autorica, osim navođenja čisto logističkih i statističkih faktora poput broja stanovništva kao određujuće faktore u omogućavanju i definiranju totalitarizma, također, nagovještava da se vodeće karakteristike ovakvog sistema temelje na potpunoj prevlasti nad društvom kao nad cjelinom, a ne samo na održavanju političke moći (usp. Arendt 1998: 318).

Takva objašnjenja totalitarizma su veoma česta i uobičajena, čime se povlači jasna crta između klasičnog oblika diktature kao apsolutne vladavine pojedinca, koja za cilj ima isključivo održavanje vlasti, i totalitarizma, kao ogromnog represivnog mehanizma koji pokreće i određuje svaki spektar kolektivnog i društvenog djelovanja. Tako je pojedinac sveden na identitetsko nepostojanje i ne predstavlja ništa drugo osim dio mase, posjedujući, dakle, samo kolektivni

identitet. Mi ćemo odlike totalitarizma, autoritarnosti, apsolutizma i diktature tražiti u romanima, prepoznavajući i analizirajući slične mehanizme u društvu i društvenim prilikama koje su opisane, primjećujući principe po kojima takvi sistemi funkcionišu, prvenstveno kao misaoni koncepti utemeljeni u prirodi države i odrednica koje je definiraju. S obzirom na to da je kostur totalitarnog bića organizacije mase, brišući svaki drugi osjećaj pripadanja osim onog najkolektivnijeg, cilj totalitarnih pokreta je organiziranje masa, a ne organiziranje klasa (usp. Arendt 1998: 316). On je kao čvrst politički režim, utemeljen i očvršćen takvim idejnim konceptom i samom dimenzijom svijesti mase koja ga i omogućava, stoga ćemo se pozabaviti svim sredstvima i metodama kojima se takav režim koristi i na koje se oslanja.

U totalitarnom sistemu, dakle, baš kao i apsolutističkom i diktatorskom nije dovoljno samo održati vlast, bitno je kontrolisati šta narod misli, u šta vjeruje i koji ga ideološki pokretači vode, pa ono što je kolektivizirano i zajedničko u takvim društvima nije samo pripadanje, već i djelovanje, razmišljanje i shvatanje života i svijeta.

U djelu "Izvori totalitarizma" (1998: 319) Arendt tvrdi da je totalitarizam u svojoj punoj definiciji, podrazumijevajući ranije pojašnjene odlike, u Evropi fenomen 20. vijeka, da je "sasvim nova pojava, nusproizvod masovne nezaposlenosti i porasta broja stanovnika u posljednjih 150 godina" i da je zbog različitih ekonomskih i drugih razloga u evropskim zemljama prije toga bio neostvariv u svom punom obliku. Kao dodatno pojašnjenje nastanka tog novog, ukorijenjenijeg i okrutnijeg oblika apsolutizma u 20. vijeku spominje, također, i širu političku zainteresiranost i angažman masa koji su došli sa modernizacijom i industrijalizacijom u ovom vijeku, jer tvrdi da se "totalitarni pokreti mogu javiti svuda gdje postoje mase koje iz bilo kog razloga teže da se politički organizuju" (usp. Arendt 1998: 319).

Posebno u vremenu tako intenzivne modernizacije, takve globalne povezanosti i tako progresivnih ideja kao što je to bio prošli vijek, jasno je da je pojava totalitarnog sistema, ali i diktatura i autoritarnosti koje teže za potpunom dominacijom nad svim, pa i nad misaonim i nutarnjim životom svakog čovjeka, uspostavivši surove, mislećem čovjeku fundamentalno neprihvatljive definicije vlasti i mase i stvorivši među njima odnos koji negira svaki vid individualne svijesti i identiteta, izazvala u književnosti, koja je uvijek djelovala kao odgovor na aktuelne društvene okolnosti, struju dubinskog proučavanja pojedinca i njegove suštine kroz sukob

sa vlasti, oblikujući time lik političkog disidenta kao jedan od vodećih motiva književnosti ovog perioda.

U Evropi u 20. vijeku, dok je čitav kontinent pod talasom različitih totalitarnih režima, diktatura i autoritarnih oblika vlasti, koji se međusobno preslikavaju i djeluju kao ogledalo jedan drugog i produkt nove totalitarne i ukupne političke kulture, dotad neviđene u toj dimenziji i sa takvim odlikama i ukorijenjenosti u svijesti samog naroda (mase), književnost se usredotočava na odbranu i razumijevanje onoga što je ugroženo, biće i važnost pojedinca kao slobodne, nezavisne individue koja posjeduje lične stavove i ubjeđenja, a ne djeluje po nametnutom modelu definisanom kolektivnim identitetom. Zbog toga je književnost ovog perioda puna opisa i tumačenja nehumanih, surovih i apsolutnih vladajućih sistema i njihove borbe sa neistomislećim pojedincima, ali i proučavanja i unutrašnjeg propitivanja samog čovjeka, kojem je sada neophodno da svoj etički i ideološki temelj spozna sam, a ne da prihvati onaj nametnut od strane društva i države.

U takvim okolnostima, razvija se romaneskni žanr dotad nedefiniran u takvoj formi - politički roman. Spoj drugačijih političkih okolnosti i drugačijeg analitičkog i filozofskog odgovora kroz umjetnost i književnost, od kojih su oboje produkt svega novog što je vijek industrijalizacije i modernizacije donio, rezultirao je pojavom ovog žanra romana koji se ne može lahko objasniti bez shvatanja akteualnih političkih dešavanja u Evropi. Samim tim politički roman je teško jasno definirati i to podrazumijeva opširan pristup analizi svojstava romana koji su ovaj novi oblik nagovijestili, ali ćemo se mi držati osnovnih objašnjenja, dovoljnih da bismo shvatili one osobine koje ćemo tražiti u romanima.

Prema Kovaču (2005: 7) politički roman je nastao u 20. vijeku kao pripovjedački oblik s novim i posebnim žanrovskim svojstvima. To nije roman s tezom u kome je fikcija podređena ideologiji, ni roman ideja koji tretira moralna i metafizička pitanja. Politički roman tretira politički zatrovanu i represivnu zajednicu kao vodeći motiv, a najčešće zajedno sa jednim ili više likova koji predstavljaju političke disidente, pojedince u sukobu sa vlašću, prikazujući kroz taj sukob sve loše strane takvih sistema. U vezi s tim, politički romani upozoravaju na problem ideološke dominacije nad društvom i slobodi koju to daje vladajućem tijelu koje drži prevlast nad takvim društvom, poništavajući bilo kakvu samostalnost pojedinca. Takav roman "utvrđuje identitet onih pokreta i

opredjeljenja koji završavaju u nekoj vrsti ideološkog ili nacionalističkog mita, negirajući prava čovjeka a dajući prednost ustanovama“ (Kovač 2005: 59).

Cilj takvih romana je da prikažu snagu i važnost slobodne misli u vremenu kad su ovakvi sistemi na vlasti, kao i važnost pojedinačne svijesti u doživljavanju i shvatanju koncepta vlasti i onoga što taj pojam podrazumijeva i kako se odražava na njega kao pojedinca. Dakle, na kategoriju koja u takvom društvu ne nosi nikakvu težinu, kao i na čitavo društvo, ali i njegovu nemoć u sukobu sa takvim sistemom, dakle da svjedoči o “tragičnim osnovama moralne i egzistencijalne situacije čovjeka suprotstavljenog totalitarnim silama“ (Kovač 2005: 61).

Politički roman, dakle, opisuje mehanizme totalitarnih i drugih sistema, njihove metode i osobine, jasno ukazujući na ono što takve sisteme obilježava, daje im moć i čini ih opasnim i svemoćnim, ali i element pojedinca u takvom sistemu, naglašavajući time nužnost slobodnog, samostalnog razmišljanja u svrhu obesmišljanja ovakvih političkih postavki, ali i pokazujući surovu sudbinu na koju su ti isti pojedinci osuđeni u sistemu političke sile. Te osobine su ono što daje velik značaj ovom žanru romana u ovom vremenskom periodu, kada su političke i društvene okolnosti zahtijevale odgovor pobune iz sfere književnosti i, općenito, slobodne misli.

Politika, kako je shvata romanopisac, nije ni pokretač akcije ni poprište sukoba ideja: ona je rezultanta odnosa moći unutar društva u određenom historijskom trenutku (usp. Kovač 2005: 96). Naprimjer, u romanu “Prokleta avlija“ politika nije direktna pokretačka snaga ali jeste logična posljedica svih dešavanja. Andrić piše o situaciji u kojoj je čovjek, to jeste pojedinac podređen kao žrtva, bez zaštite poražen u unaprijed predviđenoj propasti. Pripovjedač “Proklete avlije“ prati niz likova i njihove pojedinačne sudbine, a sve to oblikuje identičnu atmosferu užasa koja uništava svaku individualnu inicijativu i ukida svaku mogućnost akcije, kao i svaku nadu u spas protagoniste, odnosno likova romana (usp. Kovač 2005: 8).

U vremenu kad su čitavim evropskim kontinentom dominirala ideološka društva, dakle države i zajednice čije su vrijednosti definirale i uspostavljale različite ideološke škole, bilo je potrebno da književnost takvo ustrojstvo predstavi kao osnovu za razvijanje totalitarnog i diktatorskog društva. To su pisci koji su stvarali ovu vrstu romana često činili kroz raslojavanje ideologija, njihovih doktrina, ali i nosilaca, pokazujući njihov besmisao i opasnost po slobodno društvo, koristeći politički roman kao “subjektivni oblik kritičke svijesti u službi demistifikacije vlasti i ideologije“ (Kovač 2005: 58).

No, to često nije bilo jednostavno, posebno u zemljama u kojima su ideološki totalitarizmi, pa čak i malo liberalniji ideološki sistemi zaživjeli i čije su ideološke vrijednosti bile široko rasprostranjene i općeprihvaćene. Tako su autori često nailazili na poteškoće pri pokušaju da rasloje i razotkriju pravu narav neke ideologije ili društva u kojem ona dominira. U takvim okolnostima, pribjegavaju različitim metodama prikriivanja i maskiranja stvarne namjere i ideje djela, među kojima je, kako ćemo u nastavku vidjeti, premještanje mjesta radnje u neku drugu, nekad i imaginarnu sredinu, ili češće, u neki drugi historijski period, kao što je bilo karakteristično za pisce ove struje u jugoslovenskoj književnosti.

Tako su različiti stvaraoci ovog vremena, koristeći drugačije metode i s drugačijom upornošću i transparentnosti ideje i namjere, pristupili deglorifikaciji, postepenom raslojavanju i idejnom rušenju postulata na kojima počivaju ideološka društva i njihovih vrijednosti, te razotkrivanju i osuđivanju načina na koje se one učvršćuju i njeguju.

2. Uticaj političkih i vjerskih ideala na pojedinca i njegova razočaranost njima u romanu *Mirisi, zlato i tamjan* Slobodana Novaka

Roman *Mirisi, zlato i tamjan* objavljen je 1968. godine u izdanju Matice hrvatske. U prve dvije godine dobio je najviše književnih priznanja na južnoslavenskom prostoru. Ovo djelo pripada "jednom od najboljih romana poratne hrvatske književnosti" (Nemec 2003: 122). Priča je bazirana na ispovijednoj formi, a glavni junak Mali se sukobljava sa samim sobom, svijetom i okruženjem. Roman se sastoji se od četrnaest neimenovanih poglavlja u kojima glavnik lik pripovijeda o svojoj propasti, čime autor ironizira čovjekovo postojanje u društvenom kontekstu. Također, autor propituje svrhu robovanja nametnutim idealima, gdje su potrebe pojedinca zanemarene.

Egzistencijalistički roman "dovodi na pozornicu otuđene, apatične i nesretne ljude, opterećene osjećajima krivnje, kajanja, straha i tjeskobe" (Nemec 2003: 102). Takav intelektualac je glavni junak romana, koji je isključen iz svijeta i predstavlja društvenog outsajdera:

"On je društveni outsajder, čovjek izgubljenih ideala, koji svojim osjećajem za otkrivanje neiskrenog, licemjernog, patetičnog, šupljeg i lažnog dolazi u niz neugodnih situacija u kojima često ostavlja dojam tragikomičnog komedijasa, gotovo clowna." (Beker 1976: 232)

Kako su se rušile osnovne humane vrijednosti, tako je čovjek bio prisiljen preispitivati svoju poziciju u svijetu i društvu. Mali je predstavljen kao isprazni objekt bez moralnih vrijednosti. On egzistira samostalno zato što je slomljen od društva u kojem živi i preostaje mu samo da se uzda u samog sebe. Takvo društvo, sa svojim interesnim sferama, od njega je napravilo ono što ono želi – invalida koji njeguje drugog invalida.

Roman je izašao u raspadu ekonomije tadašnje socijalističke Republike Hrvatske. U takvim okolnostima pojavila se sloboda koju su bahati ljudi na vlasti iskoristili za ponižavanje svojih podanika. Na taj način su se izvršiocu komunističke vlasti, pod propagandom o boljoj budućnosti i jednakosti bratstva i jedinstva, obračunavali s političkim neistomišljenicima šaljući ih na Goli otok ili u zatvor.

“Totalna dominacija, koja teži da organizira beskonačno mnoštvo različitih ljudi kao da je čitavo čovječanstvo jedna jedina ličnost, moguća je samo ako se svaki pojedinac može svesti na skup nepromjenjivih, identičnih reakcija.” (Arendt 1998: 445)

Mjesto vršenja radnje romana jeste otok, pretpostavlja se da je to otok Rab¹. Otok, Madonina kuća kao mjesto radnje obavijeno je potpunim besmisлом i mučninom. U tome se krije i simbolički smisao, jer Madona funkcionira kao simbol prošlosti. Ona svojim prisustvom koči bilo kakvu dinamiku djela. Otok, kao mjesto izoliranosti, povezuje se sa unutrašnjim stanjem pripovjedača – izoliranost od društveno-političke stvarnosti. Otočkom izolacijom, Mali postaje njegovim zarobljenikom. Takvom izolacijom biva prepušten svojim prigušenim nagonima i nerealnim fantazijama.

Radnja romana započinje i završava Madoninim pražnjenjem crijeva. Taj intimni događaj traje osamnaest dana, nakon čega je njen organizam pročišćen, a ona ponovo rođena. S obzirom na to da roman počinje i završava sranjem, Visković (2006: 397) navodi da time roman upućuje na svojevrsnu metaforu života kao velikog sranja. Madoninim pražnjenjem crijeva, Mali, muškarac u srednjim četrdesetim godinama, ograničen je i u vremenu i u prostoru, te se zbog toga može smatrati invalidom: “Invalid invalida mora njegovati.” (Novak 2004: 32) Ovom ironičnom rečenicom potvrđuje svoj ograničeni status. On je i ratni invalid zato što je izašao iz Drugog svjetskog rata razočaran u ideale za koje je bio spreman dati svoj život.

Tumačenje simbolike naslova romana Visković (2006: 398) je objasnio da evidentno asociraju na darove – zlato, tamjan i smirnu – koje tri mudraca s Istoka prinose malome Isusu i to se poklonstvo mudraca slavi kao kršćanski praznik Sveta tri kralja. Madonino pražnjenje crijeva traje osamnaest dana i završava na dan Sveta tri kralja. Da se u romanu dešava sudar svetog i profanog možemo vidjeti u dijelu u kojem svećenik don Vikica dolazi u Madoninu kuću kako bi je blagoslovio i miris tamjana iz kadionice miješa sa smradom gdje “ministranti nabiru nosove idući za njim i zgleđavajući se u grču kašlja” (Novak 2004: 214). S obzirom na to da termin smirna “označava orijentalnu mirišljivu tvar, autor je taj termin zamijenio terminom mirisima koji imaju

¹ “Tako se ne navodi ime otoka na kojem se odigrava radnja, po spominjanju niza otočnih lokaliteta možemo zaključiti da je locirana na otoku Rabu (na kojemu je Novak proveo djetinjstvo i koji je bio prizorište njegova *Izgubljenog zavičaja* i niza novela).” (Visković 2006 :397)

šire semantičko značenje“ pa se može i odnositi na “neugodne mirise koji su povezani sa Madoninim pražnjenjem crijeva“ (Visković 2006: 399).

Glavni junak romana je umirovljenik, intelektualac, ratni invalid, u srednjim četrdesetim godinama koji živi povučeno sa ženom Dragom u ruševnoj patricijskoj kući na neimenovanom otoku, gdje već 10 godina njeguje staru Madonu Markantunovu. Oni nisu rodbinski vezani za Madonu, niti će dobiti neku materijalnu korist za svoju brigu, nego je njeguju “zbog sentimentalne obveze prema samotnoj i napuštenoj osobi koja me je valjda nečim zadužila u djetinjstvu, i koja je osim toga nedvosmisleno obećavala da će se nabrzinu Bogu predstaviti, a da je obećanje smetnula, pa se nadugo gasi, zaboravljajući pomalo svoje zasluge pa i samo ime kojim se predstaviti trebala na rajskoj porti“ (Novak 2004: 20).

Madona Markantunova je nekadašnja vlasnica polovine otoka, bizarno stvorenje, medicinsko čudo, predsjednica Skupštine Marijinih djevice u crkvi i organizator krštenja vode za praznik Tri sveta kralja. Predstavlja medicinsko i mitsko čudo, koje uprkos tome što je stogodišnjakinja², otkazivanju organa, inati se životu i smrti.

Svake godine Skupština Marijinih djevice bira dječaka koji će biti preodjeven u anđela i kao takav krstiti vodu u crkvi. Tako je Madona izabrala da Mali bude “anđel za krstiti vodu“ (Novak 2004: 83). Tu prepoznajemo biblijski motiv stradanja i žrtvovanja nedužnog bića. Iako je to velika čast za porodicu i dječaka, iskazujući poštovanje vjere, nakon obreda dječacima se dešavaju nesreće, razbole se i umiru. U tom obredu Mali je ispustio bijelu golubicu, ali nije dušu za sve te godine: “Svi su onamo poletjeli prije mene, samo još Madona, evo, pokušava uzletjeti, ali joj ne polazi. Kao što sam ja bio malo čudo nadprirodno, ona je veliko čudo prirode i medicinska zagonetka.“ (Novak 2004: 100) Malom je praznik Tri sveta kralja ostao duboko u sjećanju jer je na taj dan bio anđeo za krstiti vodu, a sada je “u ozbiljnosti taj dan obilježen grotesknim ritualom: čišćenje Madonina izmeta“ (Nemec 2003: 125).

Iako se Madona zalagala da Mali postane svećenik, on to ne postaje, napušta religiju počevši vjerovati u jednu drugu ideju, komunizam, i zbog te ideje odlazi u rat. Žrtvuje sebe i svoj život zbog nekih ideala. Vjeruje da će predstavnici komunizma izgraditi novi svijet i novog čovjeka. Međutim, to se nije desilo, te se iz rata vraća penzionisan i razočaran u ideale:

² “Nisam se mogao miješati u razgovor stogodišnjaka.“ (Novak 2004: 41)

“Moj prijatelju, s ovakvom penzijom, može li se živjeti?! – Može – velim ja – invalidno. (...) – Pa hoćete da kažete: skromno: Skromno. Invalidski. Penzionerski. – Ne. Nego invalidno. Nema tu ništa od skromnosti, nego od sakatosti.“ (Novak 2004: 104)

Mali ne živi skromno, penzionerski već osakaćeno, osakaćen i udaljen normalnog života koji ga je natjerao da se razočara i izoluje. Postaje čovjek koji je fizički, mentalni i duhovni bogalj. Samog sebe doživljava kao izmorenu staricu, pred kojom nema više života, već samo smrt jer je dao svoj život za revoluciju koja nije uspjela.

Madona je govorila latinski i italijanski, što nam daje do znanja da je obrazovana i potvrđuje činjenicu kojem staležu pripada, kao i to da drži do vjerskih ideala: “Ne čujem da se prati zdravomarija, to mi fali. Kao duši kršćanskoj...” (Novak 2004: 7). Madona je predstavica starog vremena i kršćanskih ideala, koje je Mali vremenom krenuo prezirati i na kraju potpuno odbacio. Međutim, nakon tog odbacivanja, uvidio je da se ni komunistički ideali nisu ostvarili. Zbog toga Mali u Madoni vidi ideologiju, jer je preko noći srušena stara vrijednost, a on je bio pripadnik ideje koja se zalagala za uništenje starog sistema. Madoni je vlast oduzela svu imovinu, tj. nad njenom imovinom izvršena je “konfiskacija od prije dvadeset godina, koja ju je onda brzo poremetila“ (Novak 2004: 12). Mali je bio dio te ideje koja je Madoni oduzela imovinu. Osjećanja Malog u vezi Madone su često podijeljena, jer je nekada prezire i mrzi, a nekada ne zna šta bi radio bez nje. On fizički ostaje bez svih samo ne bez Madone i zbog toga će u njoj pronaći spas.

Erminija je luckasta, mucava žena koja predstavlja ideju vječne djevice: “Jesam netaknuta, fala bogu! To je sve što imam!“ (Novak 2004: 126). Njeno mucanje, naivnost i lukavstvo iskorišteno je za postizanje humorističnih scena gdje joj se daje za pravo da komentira komunizam. No, kritika koju iskazuju ljudi poput Erminije “jasan je znak da je revolucija promašila svoj cilj“ (Visković 2006: 405).

“Nemamo šta izgubiti osim, kaže, lance i okove, a dobit ćemo, kaže on, tutto il mondo, oštija! To oni svi misle, i to ti je najbolji dokaz da je to egoizam, a ne komuko-munizam. To je lupeština, primitivizam i zaostavština. Čine špekulaciju, provjeravaju...nevjeravaju... che il diavolo li porta... krađu pljačkaju, pa jedan drugoga pokriva, jer šta može izgubiti, ništa, a dobije, insomma... koju godinu robije i to ti je sve! Sreća, sreća, ja ti kažem. A krađu, a? (...) A neka. Ma pusti politiku! Neka borati krađu, dobro im dođe. Može bit da im

fali pet za učiniti šest. Kako i nama. I ovdje varaju, a kako ne će u Zagrebu.“ (Novak 2004: 197)

Novak je izironizirao i kritički pristupio i onima od kojih se očekuje da budu dostojni svojih titula i zanimanja. Tako je pristupio Doktoru koji je pohlepan, misli samo na sebe i predstavlja moderno društvo jer nudi eutanaziju, “ne pripada toliko drugome narodu koliko drugome svijetu, drugome sustavu duhovnom, drugome rangu intelektualnom, božeoprosti, gdje je emotivnu inteligenciju čovjekovu opasala neprobijna i trnovita živica univerzalnog i kosmopolitskog“ (Novak 2004: 177).

Doktor, koji se bavi jednom humanom profesijom, “opsjednut je konzumeričkom strašću za sakupljanjem vrijednih starina. Iz današnje bismo perspektive tu strast, zapravo, smatrali plemenitom pasijom, ali u vremenima kada roman nastaje, pod utjecajem socijalističke moralke, nezamislivo je da nekomu tko se bavi liječenjem budu preče „starudije“ od života ljudi, ma koliko oni bili stari“ (Visković 2006: 404). Predstavlja čovjeka koji je opsjednut posjedovanjem, čovjeka koji sakuplja unikatno suđe radi dodatne zarade i čovjeka koji nema šta izgubiti.

“- A što biste vi bili spremni učiniti za tu jadnicu? (...)

- Ništa za nju! Nego za one svoje bakrene i srebrene igračke tamo gore, učino bih kolikomi savjest dopušta.“ (Novak 2004: 140)

Pripovjedač je žrtva raznih dogmi: u djetinjstvu religijskih, a kasnije komunističkih. Razočaran u ideologije koje su mu bile nametnute, kritikuje i ironizira crkvu i komunizam jer oni propagiraju da pokornost i odano služenje donosi čitavoj zajednici dobro. Tako Novak u ovom romanu odustaje od “velikih ideoloških koncepata, reducira ih na samo one temeljne ideje koje su kao svojevrsni zajednički minimum svojstvene svim civilizacijama; on zauzima stav energičnog protivljenja svakom nasilnom modeliranju ljudskih života prema normama sistema što pretendiraju idealnom ljudskom društvu“ (Visković 2006: 400). Da bi se obračunao sa ideološkim sistemom, Novak se služio ironijskim književnim postupkom: “Snaga je njegove ironije iznimno velika jer sve što u romanu prikazuje, prikazano je na ironičan način počevši od sjećanja do djelovanja i očekivanja.“ (Bartulić 1991: 138)

Ironizaciju svetosti uočavamo u dijelu kada pripovjedač opisuje kako don Vicika, „istegnut na prstima, prducne lagacko dvaput, a cipele mu brže-bolje zaškripe“ (Novak 2004: 215),

zapisuje magične znakove 19G+M+B66 koji predstavljaju tri kralja – Gašpara, Melkiora i Baltazara, upisane u aktuelnu godinu, 1966.

„Ta dosljedna ironizacija svetosti, koja počinje sa samim naslovom, a završava sa tek epiloškom sekvencijom, izraz je piščeva dosljednog odbacivanja svih velikih religijskih i ideoloških projekata koji nude čovjeku i čovječanstvu spas, bilo u zagrobnom životu, bilo u budućem besklasnom društvu.“ (Visković 2006:39)

Kada Mali govori da dolaze “i tri kralja i tri maga; donose mirisna ulja, donose zlato i tamjan” i da “nastupa darivanje, počinje poklonstvo kraljeva od kojega sam strepio sve ove dane” (Novak 2004: 192), primjetna je ironizacija jer samo don Vicika donosi tamjan kako bi kuću okadio, tj. kako bi uklonio smrad koji je proizvela Madona.

Napuštanje vjere i nepriznavanje katoličkog kodeksa od strane Malog možemo vidjeti u činu svjesnog zavođenja Lucije, malu od koludrica, čime krši katoličku moralnu doktrinu, a ujedno i vara svoju ženu. Njegovi unutrašnji nagoni i potrebe su izašle na površinu:

“Ja sam je zato čvrsto poljubio u usta, a ona se od toga gotovo onesvijesti. Ležala je na mojoj lijevoj ruci, i ja sam osjećao u zagrljaju cijelu jednu pravu Luciju paraliziranu silinom poljupca što je upisa.” (Novak 2004: 165)

Tako Lucija simbolizira lik kojeg Mali “mefistofelski izvrzne iskušenju katoličku privrženost zavjetu čednosti”, a time Novak pokazuje kako je “nagonski sklop snažniji od religijske zabrane, kako je u krajnjoj liniji religijska dogmatika protivna ljudskoj prirodi” (Visković 2000: 54).

Ismijavanje religije vidimo i u tome kada Draga izgovara molitvu „Oče naš“: “Pokovječni daruj njima i svjetlosvječna za naše duše morat ćeš mi donijeti vodu nestalo je jer se moram okupati prije puta duše u čistilištu a onda možeš poslije počivati koliko hoćeš počivati u miru aaamen...” (Novak 2004: 7).

Vrhunac ironije predstavlja “crvena petokraka zvijezda razapeta na crni križ” (Novak 2004: 109) koju Mali želi da mu se postavi na grob kada umre. Tim činom se zajedno ironiziraju dvije ideologije, komunizam i vjera, koje su mu oduzele slobodu i na njega djelovale pogubno.

“U glavnom liku zbito je iskustvo cijele jedne generacije koja je prihvatila utopijski projekt, pokušala srušiti tradiciju i Povijest, a zatim u stvorenom „novom društvu“, doživjela bolno otrežnjenje, razočarenje i deziuluziju.“ (Nemec 2003: 123)

Iako se razočarao i u komunizam, Mali se ne vraća kršćanskim idealima kako bi pronašao utjehu i osjećaj zaštićenosti, jer je u njegovom sjećanju “kršćanski ritual karnevaliziran, viđen kao groteska; uz crkvu se vezuju osjećaji nelagode, straha, prisile, licemjerja “ (Visković 2006 : 403).

Naturalistički opisi Madone kao mitskog bića poprili su groteskne dimenzije:

“Ali Madona nije odgovarala, ona je navikla da joj se klanjaju, pa makar i u zemljišne knjige, da je pozdravljaju a da ne odpozdravlja, i bila bi ih vjerovatno istjerala iz kuće da ih nisam predstavio kako valja; pa kad joj je doprlo do svijesti da su to ljudi od vlasti, prinijela je očima neku imaginarnu maramicu, kao da skriva diskretno u dostojanstvu svoje vruće suze...“ (Novak 2004: 70)

Njen izgled je groteskan, a “njezino cijelo ponašanje predstavlja svirepu tragikomediju starosti: kad nije u jednom od svojih rijetkih lucidnih trenutaka, ona fantazira o Karađorđu, o svom pismu Papi Piju XI, o povratku njezine konfiscirane imovine itd.“ (Beker 1976: 233)

I Mali je prikazan grotesknim tonom. Zašto je Novak stvorio baš ovakav glavni lik? Zato što “komedijaše ne uzimamo posve ozbiljno, opraštamo im pokoju izjavu koju bismo zamjerali ozbiljnu čovjeku s punim osjećajem odgovornosti, pa komedijaši katkad izriču i važne istine, a osim toga groteska dozvoljava autoru da zaoštri svoje stavove i teze, da istakne paradokse te ih dotjera do apsurdna “ (Beker 1976: 234).

Madona predstavlja prošlost, stari svijet “simbol konzervativnih društvenih institucija, deklasiranog aristokratizma, društvenog poretka za koji se u vrijeme socijalizma govorilo kako je 'završio na smetlištu historije'“ (Visković 2006 : 398), prošlost koja je ostavila velike posljedice u sadašnjosti. Tako Madona živi od prošlosti, a Mali umire od sadašnjosti, postajući zarobljenikom prošlosti i stvarnosti.

“Neka vegetira ta prošlost kad je tako neopasna i bijedna naspram zala što smo ih sami stvorili. Ona je zaista nakaza: iako je pomalo i naše djelo, ona je ipak prava nakaza i bez nas, ona je vrlo dobar objekt da se u njemu utjelovi mnogo toga što je čovjeka trovalo, što je trebalo zbrisati...“ (Novak 2004: 202)

Čovjeka se trovalo nametnutim ideologijama koje je trebalo izbrisati. Madona je simbol besmisla potčinjavanju takvom političkom sistemu. Briga o Madoni je zarobila Malog i Dragu tako da su njihove vlastitne životne potrebe ispaštale. Tako je i društveno-politički sistem zarobio pojedince nametnuvši im pravila ponašanja i mišljenja koja se kose sa njihovim potrebama. Autoritarni režim je funkcionirao pod propagandom kolektivnog dobra, ali od takvog sistema ostaje samo trulež i smrad. Madona je biće koje Malom i Dragoj oduzima moć, a tako su i njima politički režimi oduzeli moć djelovanja: “Ona je neuništiva, umire nadugo, gledajući kako žena i ja kraj nje starimo.” (Novak 2004: 5) Madona je “reprezentant staleža samljevenog kotačima revolucije.” (Visković 1991: 145) Njoj je društveno-politička situacija oduzela svo bogatstvo koje je imala, a ona Malom i Dragoj oduzima sve što imaju na duhovnoj razini, a ponajviše slobodu.

Bilo kakvo izlaženje izvan okvira nametnute ideologije, donosi samo zlo. Oni koji su izlazili izvan okvira i koji se nisu dali ukalupiti, bivaju poslani na Goli otok da prividno budu na slobodi, ali lišeni svega. Tako se desilo i s Malim i Madonom. Lišeni su svega: “Ja sam ratni vojni mirnodopski civilni invalid; ona tamo stara je invalid konfiskacije, nacionalizacije, kolektivizacije, komesacije, industralizacije – historijski invalid.” (Novak 2004: 14) Oboje su žrtve ideologije, ostajući sami i izolirani poput mjesta na kojem se nalaze. Komunistička partija vodi u autoritarni sistem, političku represiju i ograničenje ljudskih prava. Čovjek i ideologija se dodiruju i jedno drugo oblikuju i to onog trenutka kada im se zahtjevi počnu razilaziti.

Mali se služenjem Madoni sukobljava sa svojom stvarnošću i njenim shvatanjem, te prihvata stvarnost jer u takvom prostoru “mediteranskog otoka, u kojem vlada kult smrti i permanentnog okajanja, invalid budućnosti samaritanski je nagnut nad invalidom prošlosti” (Zima 1991: 149). Mali je doživio potpuno razočarenje u ideologiju “što je i uzrok izgubljenosti, unutarnjih konflikata, grižnje savjesti, pa i shizofrenih situacija.” (Nemec 2003: 124) Svi psihološki procesi koji su se odvijali u njemu, kao pojedincu koji odstupa od društveno-političkih načela, odraz su i posljedica nametnutog autoritarnog režima.

Mali je razočaran revolucionarnim idejama bratstva i jedinstva koji teže “da se ljudi slažu, razumiju i poznaju i da se žele zbiti i učoporiti. A toga nema”. Tada pojedinci okreću leđa takvim idejama jer se “nitko pametan ne svrstava ni u koje od onih stada što se nazivaju građanstvo, publika, birači, čitaoci i tako dalje nego u stvari izuzima sebe čak i iz naroda, misleći kako mu voljno pripada, ali kako nije njegov sastavni dio po predodređenju” (Novak 2004: 156).

U Madnoninom neumiranju, uprkos tjelesnom raspadanju, vidi se inat. Inat prema sistemu koji ju je doveo na rub egzistencije.

“Ona je zaista nakaza; iako je pomalo i naše djelo (...) ona je vrlo dobar objekt da se u njemu utjelovi mnogo toga što je čovjeka trovalo, što je trebalo izbrisati, podesna je za prezir, pogodna da bi se opravdali podvizi naše junačke mladosti.“ (Novak 2004: 202)

Madona svojim neumiranjem truje sve oko sebe, zato što je ona ta koja posmatra sve, a koju ne vide, baš kao što su nju posmatrali i oduzeli sve kada ih ona nije vidjela. Ona je trulež koja ne iščezava sve dok Mali ne uvidi smisao vlastitog postojanja upravo u brizi za nju. On je revolucionarni-pokajnik koji na sebe “preuzima tešku dužnost ropske brige o zločestoj, hitrovitoj, demanentnoj starici “ što je ujedno i “iskupljivanje za grijeh revolucionarne bahatosti.“ (Visković 2006 : 405) Mali se prilagođava posljedici nekadašnje nesreće čiji je zagovornik bio i sam, ali je kasno uvidio njeno pravo lice.

Novak Malog predstavlja kao roba ideologije ironizirajući nužnost “svake ideje da se individualno i kolektivno objektivira i degenerira“. U takvom robovanju ideologiji čovjek se “lomi u pokušaju kreiranja vlastite duhovne životne sredine“ (Lukšić 1968: 155). Ideologija zarobljava pojedinca, njime vlada i određuje njegovu egzistenciju.

Kada se Draga vraća na otok iz Zagreba, Mali isključuje mogućnost povratka u grad, jer je vidjela da im revolucija za koju su se borili, uopće nije ništa donijela i da je na Otoku isto kao i u Zagrebu. Tada uviđa da je jedina svrha njegovog života briga za Madonu i da mu ona daje smisao. Ono što mu se gadilo i činilo mrskim, postaje njegov spas: “Dok ona živi, dotle ću osjećati neposredno da smo nešto učinili, da smo u nešto uložili svoju mladost, da smo nešto srušili što je padom prijetilo.“ (Novak 2006: 202) Madona je i spas i ropstvo jer biti joj podložan podrazumijeva i obavezu i teret, a ništa drugo im ne preostaje kao opcija za spas. To im donosi smiraj, postaju čak i zahvalni što imaju Madonu. Madonino neumiranje postaje razlogom življenja Malog i Drage: “Madona se još dobro drži, ima nade!“ (Novak 2004: 205)

Mali i Draga postaju svjesni “da su se kroz duge godine ropstva i osame toliko izmjenili, a i taj veliki urbani svijet van njih, da je perspektive povratka nestalo, da je veća slatkoća u tjeskobi izabrane otuđenosti nego ulazak u utilitarni i urbanizirani svijet jednog društva, koje je zaboravilo

i pregazilo vlastiti ishodišni mit“ (Lukšić 1968: 155). Otrežnjenje im je okrutno, ali im vraća makar malo dostojanstva i slobode.

Novak je u romanu *Mirisi, zlato i tamjan* prikazao uticaj represivne ideologije na pojedinca i ujedno istakao ideju o uzaludnosti pokorenja bilo kakvom ideološkom načelu. Kritikuje komunistički aparat, njegove ideje i njihovu spremnost na represivno djelovanje. S obzirom na to da je roman “sumorno i sarkastično kazivanje o porazu ideologijskog u čovjeku“ (Lukšić 1968: 155), može se smatrati antideološkim romanom “zato što je to Novakovo prvo sazrelo romaneskno djelo, roman antiideologije ili obračun sa svim meta-idolima, alegorijski presvučen u biblijsku metaforu samog naslova“ (Lukšić 1968: 155).

3. Tragedija pojedinca i zatvor kao simbol političke sile u *Proklesoj avliji* Ive Andrića

Roman *Prokleta avlija* je objavljen 1954. godine u izdanju Matice srpske. Od kada je ugledao svjetlost dana, doživio je brojna izdanja. Roman se sastoji od osam međusobno povezanih poglavlja. Pripada žanru političkog romana, odnosno romanu koji sadrži značajan motiv političke prirode. U vezi s tim, Kazaz (2004: 44) tvrdi da je roman *Prokleta avlija* odredio ukupan diskurs političkog romana u bosanskohercegovačkoj književnosti. S obzirom na to da roman tematizira iskustvo pojedinca unutar moćnog sistema apsolutne vlasti u kojem su njegov život i sudbina potpuno u rukama drugih, jasno je da *Prokleta avlija* sadrži jednu od temeljnih odrednica političkog romana.

Na samom početku radnje romana otkriva se sveznajući pripovjedač koji nas retrospektivnim pripovijedanjem uvodi u okvirnu pripovijest. U vezi s tim, radnja romana počinje u bosanskom samostanu popisom inventara koji je ostao iza fra Petrove smrti, a završava se u istom ambijentu.³ Struktura romana ukazuje da se radi o prstenastoj kompoziciji u kojoj se upoznajemo s novim likovima i njihovim pričama: "Prokleta avlija istiskuje još jednu svoju dimenziju: pored ostalog, ona je i priča o priči i priča o pripovedačima." (Džadžić 1975: 29)

„Sve do pre tri dana na tom poširokom minderluku, sa koga je već nestalo dušeka i prostirke a ostale samo gole daske, ležao je ili čak sedeo fra Petar i – pričao. I sada, dok gleda njegov grob u snegu, mladić u stvari misli na njegova pričanja. I sve bi hteo, i po treći i po četvrti put, da kaže kako je lepo umeo da priča. Ali to se ne može kazati.“ (Andrić 2014: 6)

"Ključni lik romana (ujedno i glavni fokalizator) jeste fra Petar." (Visković 2000: 9) Nesumnjivo je da je fra Petar glavni fokalizator, jer je većina zbivanja u romanu predočena iz njegove perspektive, ali se Andrić služi i drugim likovima kao fokalizatorima: Haim, Zaim i Ćamil. Nakon popisivanja fra Petrovog inventara, koji je ostao iza njegove smrti, pripovjedač uvodi anonimnog mladića koji se sjeća priča fra Petra, gledajući u njegov grob. Tako mladić postaje

³ Usp. „Tišinu remeti jedino prigušena prepirka dvojice fratara koji u susednoj praznoj ćeliji sastavljaju inventar stvari koje su ostale iza fra-Petra.“ (Andrić 2014: 5) / „Najpre slabo pa onda živilje, kao u sporom buđenju, do svesti mu sve jače dopiru glasovi iz susedne sobe, nejednak zvuk metalnih predmeta što tupo padaju na gomilu i tvrdi glas fra-Mije Josića, koji diktira popis alata, zaostalog iza pokojnog fra-Petra.“ (Andrić 2014: 80)

svjedok fra Petrove priče za kojeg je on “umeo lepo da priča”, a uz to on poznaje njegovu nesretnu sudbinu i boravak u Carigradskom zatvoru. Njegova nesretna sudbina trajala je dva mjeseca u zatvoru zbog lažnih optužbi da je prenosio pismo u kojem se govori o proganjanju sveštenika i stanju crkve u Albaniji.

“Tu, pored njegove zgrade stvara se, u senci, svakog jutra tanak krug oko nekog Zaima. To je omalen i pognut čovek bojažljiva izgleda, koji govori tiho ali sigurno i oduševljeno, a govori uvek o sebi i kazuje sve samo u krupnim potezima. Priča uvek o istoj stvari i toliko je uveličava i umnožava da bi trebalo bar sto pedeset godina života da jedan čovek sve to doživi.” (Andrić 2014: 10)

Dakle, sljedeći lik sa kojim se upoznajemo jeste Zaim. On okuplja krug ljudi oko sebe, koji se svakim danom smjenjuje, i “priča uvek o istoj stvari” za koje se smatra da su neistinite, jer je nemoguće da jedna osoba doživi toliko stvari. Na osnovu Zaimovog fizičkog opisa upoznajemo njegov karakter: on je čovjek pognutog držanja koji se plaši nekoga ili nečega, govori tiho kako se njegov glas ne bi daleko čuo, ali opet sigurno i oduševljeno kako bi uvjerio onog ko ga sluša u istinitost njegovog kazivanja, govori isključivo samo o sebi i to u hiperboli. Tako odaje sliku čovjeka unutar jednog kolektiva koji čarima pričanja odvlači pozornost od stvarnosti i boravka u Proklesoj avliji.

“Upravnik ove čudne i strašne ustanove je Latifaga, zvani Karadžoz. Taj nadimak mu je odavno postao pravo i jedino ime i pod tim imenom je poznat ne samo ovde nego i daleko izvan zidova Proklete avlije. On je svojim izgledom i svim svojim osobinama njeno oličenje.” (Andrić 2014: 15)

U značenju riječi upravnik podrazumijevamo onog koji upravlja ili rukovodi određenim prostorom ili institucijom.⁴ Pripovjedač izgled Proklete avlije poistovjećuje s njenim upravnikom, Latifagom odnosno Karadžozom. Značenje njegovog nadimka odnosi se na “predstavu (igru) sa obojenim figurama od tanke kože, koje na platnu pokreće glumac pomoću konca; pokrete figura prati glas glumca iza platna”.⁵ Pozicija upravnika mu daje mogućnost manipuliranja i iznuđivanja priznanja od zatvorenika, on je ujedno i krojač njihove sudbine.

⁴ Značenje dostupno u „Rječniku bosanskog jezika“ (2010) na str. 1389.

⁵ Vidjeti u „Proklesoj avliji“ (2014) na str. 82.

“Tako je mislio u sebi fra Petar, slušajući opširno i zaobilazno pričanje Haimovo 'o Ćamil efendiji i njegovoj sudbini', koje je još više usporavao Haimov čudni oprez. Jer, pored sve svoje živahnosti i vatrene potrebe za govorom, on je povremeno snižavao glas do nerazgovetnosti i bacao ispitivačke poglede oko sebe, kao čovek koga mnogi gone i koji u sve sumnja.“ (Andrić 2014: 35)

Lik koji će nas upoznati sa Ćamilovom sudbinom jeste Haim. U primjeru je vidljiva prstenasta struktura romana jer se na osnovu priče jednog protagonista djela upoznajemo sa sudbinom drugog lika. Haim je imao potrebu da govori, kao i svi u Proklesoj avliji koji su se na taj način borili za egzistenciju, ali je ujedno bio i plašljiv „kao čovek koga mnogi gone i koji u sve sumnja“. Na taj način “pričanje priča jeste naznaka mogućnosti prevladavanja egzistencijalnog apsurda“ (Visković 2000: 25).

“Dečak, koji se zvao Ćamil, bio je lep (majčina lepota, samo u muškom vidu) i pametan i dobro razvijen, prvi plivač među drugovima i pobednik na svim rvanjima. Ali vrlo rano stao je da zanemaruje igre i zabave svojih vršnjaka. Sve se više predavao knjizi i nauci, a otac ga je u tom podržavao, nabavljao mu knjige i učitelje, omogućavao putovanja. Čak je i španski jezik učio kod jednog starog sefarda, rabina u Smirni.“ (Andrić 2014: 38)

Ćamil je pojedinac koji na svojim plećima osjeća najveći stepen državne represije. Od samog djetinjstva pa do dolaska u Prokletu avliju, Ćamil se razlikovao od drugih. Njegovo zanimanje za nauku i obrazovanje, odnosno stepen njegovog obrazovanja doveo ga je u zidine Proklete avlije. U narednom primjeru istaknut je proizvod ustaljene politike apsolutističkog sistema u čijoj suštini postoji duboko ukorijenjena odbojnost prema znanju, što možemo primijetiti i u opisima valijinih osjećanja pri prvom susretu sa ogromnom količinom knjiga na raznim jezicima u Ćamilovoj kući. On osjeća duboku mržnju i bijes prema tolikim knjigama, a da ni sam sebi ne može objasniti ta osjećanja:

„Kad je valija ugledao gomilu knjiga, i još na raznim stranim jezicima, i množinu rukopisa i beležaka, on se toliko zaprepastio i tako naljutio da je rešio da na svoju odgovornost uhapsi spostvenika i pošalje ga zajedno sa knjigama i hartijama, u Carigrad. Sam sebi nije umeo da objasni zašto knjige, naročito strane knjige i u ovolikom broju, izazivaju u njemu takvu mržnju i toliki gnev. Ali mržnja i gnev nisu ni tražili objašnjenje nego su se uzajamno

podsticali i uporedo rasli. Valija je bio uveren da nije pogrešio i da je udario po pravom mestu.“ (Andrić 2014: 41)

Prema Miniću (1976: 43) Andrić je prikazao vlast u “Proklesoj avliji” kao ljestvičasto nadgrađivanje nižih i viših stepena državne hijerarhije gdje državni aparat bespriječno funkcioniše među ljudima koje ta vlast sumnjiči i okrivljuje, ali da redovno zataji gore u vrhu. Za primjer navodi valiju iz Smirne koji jedino zna da čuva svoj položaj i čini to pod svaku cijenu, te zbog toga sumnja u svakoga i sve. Svojom bezrazložnom sumnjom šalje ljude u carigradski zatvor gdje drugi stepen vlasti otvara istražni postupak protiv osumnjičenih. Takav postupak vodi ih ili u progonstvo, ili u ludnicu, ili u smrt. Tim putem je prošao i Ćamil.

U Proklesoj avliji su se nalazili i oni koji su krivi, ali i oni koji nisu, jer se “carigradska policija držala osveštanog načela da je lakše nevinu čoveka pustiti iz Proklesoj avlije nego za krivcem tragati po carigradskim budžacima.“ (Andrić 2014: 8)

“Sam položaj Proklesoj avlije bio je čudan, kao sračunat na mučenje i veće stradanje zatvorenika. Iz Avlije se ne vidi ništa od grada ni od pristaništa i napuštenog arsenala na obali ispod nje. Samo nebo, veliko i nemilosrdno u svojoj lepoti, u daljini nešto malo do zelene azijske obale s druge strane nevidljivog mora, i tek poneki vršak nepoznate džamije ili džinovskog kiparisa iza zida. Sve je neodređeno, bezimeno, i tuđe.“ (Andrić 2014: 13)

Njen položaj davao joj je mogućnost da zatvorenici budu osuđeni na mučenje i stradanje. Samim tim što ništa nisu mogli vidjeti iz zatvorske dvorišta, osim neba i vrhove velikih građevina, stvaralo im je osjećaj tuđine i depresije. Ta zatvorska građevina se nije poklapala sa konvencionalnim izgledom istražnog zatvora, jer ona “kao da nije stvorena od kamena i gvožđa već kao da se dogodila usred Carigrada bez ikakve veze sa svim onim što je okružuje, a opet u živom dodiru sa svijetom kome po svemu pripada“ (Minić 1976: 9). Tako se motiv izoliranosti proteže od vizuelnog izgleda Proklesoj avlije do utjecaja na njene zatvorenike.

“Zbog svega toga Avlija brzo a neosetno savije čoveka i potčini ga sebi, tako da stane da se gubi. Zaboravlja ono što je bilo i sve manje misli na ono što će biti, pa mu se prošlost i budućnost slegnu u jednu jedinu sadašnjicu, u neobični i strašni život Proklesoj avlije.“ (Andrić 2014: 13)

Avlija je neosjetno gutala i savijala zatvorenike stvarajući im osjećaj potčinjenosti. Odsječeni od svijeta, bez misli o prošlosti i budućnosti, zatvorenici su svedeni samo na sadašnjost u okviru izolovanog prostora. Iako se Karadžoz izjednačava sa Prokletom avlijom, „on je svim svojim izgledom i svim svojim osobinama njeno oličenje“ (Andrić 2014: 15), njegov privatni posjed je zaštićen od svega onoga što Avliju čini prokletom: „Po celom izgledu, po miru i čistoći, to je bio drugi svet, na hiljadu milja odavde, a ipak u samom susedstvu Avlije i nevidljivo vezan sa njom.“ (Andrić 2014: 17)

Prikaz vlasti i njenih karakteristika na razini Avlije sadržan je u liku Karadžoza, upravnika zatvora, koji je “i svojim izgledom i svima svojim osobinama njeno oličenje“ (Andrić 2014: 15). On upravlja Avlijom neobičnim, neortodoksnim metodama koje počivaju na nepredvidivosti i surovij slobodi vladanja koja dovodi prestupnike u stanje pritiješnosti i nemogućnosti pružanja bilo kakvog otpora ili samoodbrane, vlada kao da u njemu “sedi i iz njega govori sam đavo, i to ne jedan“ (Andrić 2014: 21), zatvorenici ga se silno plaše, ali ga istovremeno na čudan način poštuju. On svojim upravljanjem postaje svjedok “infiltriranju logičke nemogućnosti u mehanizam ljudske vladavine i civilizaciju uopće i oprirođenje nečovječnog i suludog, zahvaljujući težnji da se ostvari potpuna vlast nad ljudima, na mjestu vladavine pravde, razuma i zakona“ (Skopljak 2022: 130). Karadžozova strahovita neobičnost, surovost i njegove sulude metode upravljanja oslikavale su se na djelovanju čitavog zatvora, ogledajući se u cjelokupnosti tog zatvorenog, izoliranog kažnjeničkog sistema, što naslućujemo iz Haimovih paranoja, koji se žali fra Petru da “ovde i nema zdrava čoveka pri čistoj pameti, sve sam bolesnik i ludak, i stražari i hapsenici i špijuni (a gotovo svi su špijuni!), da i ne govorim o najvećem ludaku, Karadžozu“ (Andrić 2014: 77), iz čega dobijamo dojam o sveopćoj ludosti i nesuvislosti Proklete avlije i svega što je čini. Takvim postupcima vidimo da “vrijednost pravde i prava zavise od lične vlastodržačke volje, Karadžozove ili čije druge“ (Kazaz 2012: 41). Njegova nepodnošljiva vladavina, u kojoj stradaju njegove nevine žrtve, potvrđuje politički karakter ovog romana i “njegov etički potencijal stavljen u službu govora o tragičnim sudbinama političkih okrivljenika, zloupotrebi političkih ovlasti i uopće alijenacija političkog sistema od svoje prvobitne prirode“ (Skopljak 2022: 130)

Sama Prokleta avlija je, kao jedan niži sloj sveoubuhvatnog nasilničkog mehanizma po kojem funkcioniše svijet ovog romana, prikazana kroz teror koji proživljava zatvorenički svijet od

strane uprave zatvora, kroz koju se manifestuju svojstva više, državne vlasti. Iako uvezana sa ostalim razinama totalitarnog sistema, kao odredište na kojem završe mnogi prestupnici kako bi bili obrađeni, kažnjeni i kako bi se iz njih izvukle informacije, Avlija je u isto vrijeme simbolično prikazana kao izolirano, usamljeno mjesto, gdje se čovjek osjeća kao da je “na nekom đavolskom ostrvu, izvan svega što je dotada značilo za njega život, a bez nade da će ga skoro ugledati” (Andrić 2014: 14), kako bi se produbio i učvrstio osjećaj tjeskobe i straha kojim je prožeto cjelokupno pripovijedanje o Avliji.

Politički sistem moći je u *Prokletoj avliji* prikazan kroz sve slojeve djelovanja, na svim političkim i društvenim razinama, čime se daje predstava o njemu kao o nečemu kompleksnom, duboko ukorijenjenom i široko razgranatom, dakle, veoma stabilnom. Ovakav sistem je stabilnost i čvrstu prevlast na svim razinama najsnažnije učvrstio ulogom sudije i strahom građana od krivice koja nije definirana nikakvim vidom objektivne mjere, već potpuno ideološki i nepravedno, formuliše vlast u “mutnom vremenu kad vlast prestane da razaznaje pravog od krivog” (Andrić 2014: 7). U takvom sistemu, gdje “krivice ima mnogo i svakojake, i sumnja ide daleko i zahvata u širinu i dubinu” (Andrić 2014: 8) strah je uspostavio jasnu granicu između “moćnika koji izriče okrutne kazne i nevinih koji ispaštaju zbog nepostojećeg zločina” (Kovač 2005: 167). Dakle, između običnih građana koji žive u strahu od krivice koja im u svakom času može biti nametnuta i vlasti kojoj taj strah daje moć da djeluje po osobnom nahođenju.

Tako je na strahu zasnovan sveobuhvatan politički sistem koji funkcioniše na svim slojevima, “političko ustrojstvo svijeta utemeljeno na razvijenom sistemu dojavljivača, u kojem historijske studije bivaju izjednačene sa političkom subverzijom i pretresanjem državnih poslova, društvo prožeto normama tajne policije, u koje spada potkazivanje političkih protivnika, osjećaj stalne prisimotre, mogućnost da svako bude agent policije i mogućnost da neobavezna razmjena opasnih misli dospije do ušiju vlasti” (Skopljak 2022: 131). Dakle, ogroman, kompleksni mehanizam u kojem “reč ni kad je u najdubljoj šumi izgovorena ne ostaje na mestu” (Andrić 2014: 66). U kojem je sve jedan veliki isljednik krivice, počevši od države pa do nižih slojeva, preko upravnika Avlije Karađoza za kojeg je svako “skrivio nešto, pa ma to bilo u snu” (Andrić 2014: 20), pa do nižeg sloja, oličenja grube systemske pravde, “carskih policajaca bez duše i pameti” (Andrić 2014: 69).

Tako sveobuhvatan sistem ostvariv je zato što se održava na svim nivoima, od samog vrha, do najnižeg nivoa, u običnom narodu ukazuje se u vidu sile. Sami vrh donosi odluke u zavisnosti

hoće li pomoći održavanju reda koji se traži, pa su na taj način i veziri na divanu donosili odluke glede Karađoza, za koga su “svi znali da je upravnik na svoju ruku, čudan i samovoljan, ali isto tako znali da nije lako naći čoveka koji bi se tako dan i noć nosio sa celim jednim svetom lopova, skitnica i degenerika svake vrste i držao ih u svojoj Avliji u kakvom-takvom zaptu i redu“, zbog čega je, unatoč svim žalbama na njega, “ostajao i dalje na svom mestu, da upravlja Prokletom avlijom na svoj način“ (Andrić 2014: 22). Sveobuhvatan sistem je ostvariv i u običnom narodu nad kojim se upravlja, koji nam je u ovom romanu najviše prikazan kroz zatvorenički svijet u Avliji pa nam je rečeno da su se oni, uz sav strah koji su osjećali prema njemu i njegovim čudnovatim metodama upravljanja „srodili na svoj način s njim“ (Andrić 2014: 22) i da im je bilo „teško zamisliti život bez njega“ (Andrić 2014: 23).

Ovakav sistem je održiv samo onda kada, na ovakav način, funkcioniše i ukorijenjen je na apsolutno svim slojevima društva, pa i onim najnižim koji, ne shvatajući, svojim strahom i uklapanjem u šablon održavaju one najviše. Takav sistem preko paranoje postaje “sveprisutna moć koja upravlja akcijama svih podanika, te određuje način djelovanja svakog elementa u sistemu i kapilarno prožima njegovu ukupnu hijerarhijsku ljestvicu“ (Kazaz 2012: 40). Ta slojevitost ovako stabilnog i razgranatog mehanizma političkog i ideološkog nasilja nam je u ovom romanu najbliže prikazana kroz samu Prokletu avliju, kao i odnos moći i vlasti i zatvorenika u njoj. Na osnovu toga imamo uvidu u najniže slojeve ovakvog sistema ali i kroz prikaz države, o kojoj, na osnovu podataka koje nam pisac daje, možemo izvući mnogo zaključaka i shvatiti karakteristike njenog ustrojstva, principe i načine njenog djelovanja.

U ovom romanu, država je, posjedujući sve stvarne elemente monarhijskog ustrojstva iz historijskog perioda u kojem je radnja smještena, ali i mnoge prikrivene elemente režima koji su obilježili vrijeme u kojem je Andrić živio, prikazana kao represivni mehanizam vlasti. Takav represivni sistem vlada na osnovu straha naroda od užasnih kazni, sve u cilju stvaranja javne predstave “o dobrom funkcioniranju sistema“ i ideološkog privida “pravde i pravičnosti, bez kojeg ni jedan vlastodržački sistem ne može opstati“ (Kazaz 2012: 40) gdje se, kad god se pomene sultanovo ime, “uvijek nađe ptica koja odleti i dojavu caru ili carskim ljudima da je izrečeno njegovo ime, i ko ga je izrekao“ (Andrić 2014: 41) i kako te teme koje su vezane za vlast nisu “dobar predmet ni za razmišljanje, a kamoli za proučavanje, pisanje, i razgovore“ (Andrić 2014: 66).

Takva država je potpuni gospodar svojih građana i održava takvu črvstu vlast neometanom kroz djelovanje strogih organa reda, kao što kaže izmirski valija: „Ja znam samo jedno: red i zakon“ (Andrić 2014: 43), kao što je nastojanje da se narod zadrži na jednom bezopasnom nivou kolektivne svijesti, što se postiže kroz borbu protiv znanja i učenosti. Taj represivni odnos prema učenosti se ogleda u Ćamilovom slučaju, gdje on postaje “predmet policijskog i državopolitičkog bavljenja opasnim mislima, stalne kontrole i revizije svakog vida intelektualnog djelovanja i, u konačnici, primjer eliminisanja intelektualaca“ (Skopljak 2022: 132). Kako bi se sklopila slika politike, ideologije i vlasti u romanu, “Ćamila nije mogla zadesiti drugačija sudbina do sudbina žrtve u paranoidnom sistemu totalitarne vlasti, kako zbog njegovog porijekla i njegove ljubavi tako i zbog njegovog znanja, njegove strasti prema knjigama i istraživanja tragične sudbine Džem sultana“ (Kazaz 2012: 47) jer: “Mračne društvene snage grubo kažnjavaju svakog pojedinca koji pokuša da se suprostavi ćudi vremena, njegovim zakonima i volji onih koji se nalaze na vlasti.“ (Minić 1976: 64) Takva vlast vrši strogi nadzor nad pojedincima i represivnim postupcima ne dopušta da se naruši uspostavljeni društveni poredak ideološkog sistema. Zbog toga Ćamil strada u unaprijed pripremljenoj tragediji zbog svojih razlika u odnosu na sredinu vlastodržačkog ideološkog sistema.

Takav vid reda i zakona održavaju državni činovnici, čije su nam osobine približene kroz opis valije koji je zatvorio i optužio Ćamila, koji je opisan kao “slabotinja i nemoćnik, pet para hleba ne može stati u njega, a toliko zla može da počini“, i koji je “uvek sumnjičav i kiseo, od dve mogućnosti sklon uvek onoj goroj, a kad se, ovako, od nečeg uplaši, on postaje strašan“ (Andrić 2014: 43). S obzirom na to da je turska imperija pokazivala znakove slabljenja, zbog učestalih pobuna i gubljenja autoriteta onih koji su predstavljali sultanovu vlast, državni službenici su u takvom strahu od sultana okrivljivali i onoga koji se ogriješio i o duh carigradskog zakona: “U takvoj istorijskoj situaciji, kada bezvlašće postane opšte stanje, kad se vješalima i tamnicom spasava postojeći poredak i čuva ugled države, pojedinci postaju svemoćni, dok masa ljudi ostaje nezaštićena i nemoćna.“ (Minić 1976: 33)

Samo tamnovanje u Proklesoj avliji prikazano je kao „uzak i sve slabije osvetljen hodnik koji se primetno ne menja, ali za koji se zna da sa svakim danom biva za prst-dva užu“ (Andrić 2014: 74). Približena su nam i fra Petrova osjećanja usamljenosti, tjeskobe i potpune izoliranosti od vanjskog svijeta, dodatno otežane njegovim saznanjem nedužnosti koja u Proklesoj avliji, očito, ništa ne znači, što možemo vidjeti iz njegovog monologa u već podmaklom tamnovanju: „Najgore mi je što znam da sam nevin, a niti me ispituju niti mi ko spolja šta javlja.“ (Andrić 2014: 74)

Zatvoreništvo u Proklesoj avliji dovodi čovjeka do stanja potpunog očajja i duševne iznemoglosti, ubijajući u njemu razum i sve ono ljudsko, gdje se čovjek nađe u takvoj dubokoj usamljenosti da počne da misli da „Prokleta avlija zaista nema izlaza“ (Andrić 2014: 77), pa mora da se brani od očajja ponavljajući sebi da „osim ove Avlije ima i drugog i drugačijeg svijeta, da ovo nije sve, i nije zauvijek“ (Andrić 2014: 76). Ovakav prikaz fra Petrovog duševnog stanja prouzrokovanim podmaklim zatvoreništvom prikazat će, kroz “traumatične ishode tamnovanja u Proklesoj avliji i totalno obespravljenje čovjeka kojem je i u trenutku smrti mučeništvo postalo nemoguće“ (Skopljak 2022: 132), surovost i nehumanost kažnjeničkog sistema koji sam definiše prirodu krivice i posljedice koje ona snosi. Prokleta avlija je ustvari simbol nasilničke, diktatorske i apsolutističke vlasti, sa svim mehanizmima upravljanja, kažnjavanja i kontrole, koji su „predočeni upravo u Karađozovoj vladavini zasnovanoj na radu iznutra, na znanju o zatvorenicima i čuvarima“, dakle u “konstantnom i sveobuhvatnom sistemu nadzora“, a koji će posvjedočiti da i u ovom Andrićevom romanu dominira “minuciozna analiza institucionalnog poretka i političkog djelovanja koje je umijeće upravljanja zajednicom zamijenilo terorom“ (Skopljak 2022: 131), kroz što će se provući, upakovano u priču o carigradskom zatvoru, piščevo kritikovanje sistema koji se održava na vlasti na osnovu neljudskih metoda kojima dehumanizira pojedince i njihove lične identitete definišući njihove krivice po vlastitom nahođenju, čineći to sve pomoću grubosti i straha kao glavnog oružja.

S obzirom na to da se Tito 1948. godine razišao sa Staljinom, a roman je objavljen 1954. godine, postavlja se pitanje da li roman iznosi tamnu i tragičnu sliku svoga vremena ili se ipak vraća u daleku osmansku prošlost? Odgovor na ovo pitanje možemo pronaći u eseju „Univerzalnost političkog romana“ Enevera Kazaza (2012: 43) u kojem kaže da je Titov sistem brzo reagirao na Andrićev roman i stavio ga u centar svog književnog kanona, odnosno uvrstio u lektiru, braneći se od njegove subverzivnosti. Na taj način priča se nije mogla odnositi na aktuelni politički kontekst, barem prema tumačenjima u tadašnjoj akademskoj kritici, već je postala priča o zatvoru Prokleta avlija, koja je negdje tamo, pohranjena u daleku osmansku prošlost, ili se javlja u društvenom sistemu koji je neprijateljski, u staljinizmu. Međutim, Andrićeva upečatljiva slika vlastodržačke paranoje i podaničke fobije u romanu nije mogla a da u svijesti ondašnjeg čitatelja ne probudi asocijaciju da se nešto slično događa i u njegovom društvu, jer je Karađoz direktna asocijacija na vođu, a zatvor Prokleta avlija na Goli otok. Dakle, vidimo da se radi o montiranom sudskom postupku, gdje je Karađoz direktna asocijacija na vođu. Tako vidimo da je Titov socijalizam

predstavljen kao humano lice sa više slobode, jer uprkos ovim činjenicama, roman nije zabranjen, čak šta više, uvršten je u lektire.

Skopljak (2022: 125) navodi da se *Prokleta avlija* može posmatrati na sinhronijskom i dijahronijskom planu. Na sinhronijskom planu predstavlja institucionalni oblik nasilja nad pojedincem (fra Petar, Ćamil) gdje je akcenat na drami ljudske ugroženosti, a na dijahronijskom planu razotkriva prisustvo spletki i igara oko Džem-sultana na međunarodnoj političkoj sceni i politička licemjerstva vječitog rata za političku nadmoć. Kroz priču o Džem-sultanu i njegovoj tragičnoj sudbini, pisac nam istovremeno pripovijeda i repetitivnu drevnu istinu o „dva sveta, između kojih nema i ne može biti ni pravog dodira ni mogućnosti sporazuma, dva strašna sveta osuđena na večiti rat u hiljadu oblika“ (Andrić 2014: 58). Prvi svijet je svijet običnih ljudi sa pojedinačnim osobinama i željama, vođenih osobnim željama, težnjama i strahovima, ljudi potpuno različitih i brojnih, ali ujedinjenih u tome da su rijetko gospodari vlastite sudbine. U drugom svijetu su oni koji odlučuju i vladaju i koji ove prve „podmuklo varaju, ucenjuju, prodaju i preprodaju“ (Andrić 2014: 58). Džem je „sredstvo u rukama toga sveta“ (Andrić 2014: 53), čovjek čija je sudbina određena tuđim interesima i ciljevima, „rob, to je malo rečeno“, za koga „ne postoji mogućnost bekstva“ (Andrić 2014: 62). Njegovim životom manipulativno upravljaju velike sile koje ga drže u zatočeništvu i iskorištavaju za svoje političke interese i on je žrtva njihove političke moći i nastojanja da tu moć zadrže i povećaju. Drugim riječima, on “je prošao kroz Prokletu avliju svjetskih razmjera“ (Minić 1976: 63).

Ova priča o Džemu će “zahvaljujući sprezi sa Ćamilovom tragičnom sudbinom, posvjedočiti o ovisnosti ljudskih sudbina o društvenim ili političkim događajima iz prošlosti“ (Skopljak 2022: 121), iz čega ćemo dobiti utisak da nam pisac želi nagovijestiti „refrenični karakter političkog terora“ (Skopljak 2022: 121) i repetitivnost historijskih modela političke moći i mehanizama njenog održavanja, naglašavajući time čovjekovu zavisnost od historije, i, u čvrstoj vezi s njom, politike, za vjerodostojno predstavljanje čije je snage neophodno prikazati tragičan ishod lika suprotstavljenog njenim moćnicima. Andrić će ovim uvezivanjem historijske političke prakse sa radnjom romana, gdje “ponovljivost povijesti i pogrešnost izbora bivaju predočeni traumatičnim prezentom junaka ovog romana“, (Skopljak 2022: 122) predstaviti svojevrsnu sliku nasilja, sile i moći kao opće i repetitivne historijsko-političke zakonitosti, koja se u različitim oblicima stalno iznova ponavlja, oblikujući tako jednako upropaštene ljudske sudbine i jednako neljudske i nepravredne političke okolnosti i posljedice u svakom vremenu, te će kroz

prepoznavanje “tragičnog iskustva politike razotkriti cijeli svijet kao tamnicu, to jest, prostor političkog nadzora, čovjekove zatočenosti i apsurdna ljudskog življenja“ (Skopljak 2022: 209). Ovakav pristup analizi historijskih i političkih okolnosti i njihove međusobne veze nam otkriva Andrićev osobni doživljaj historije kao vječito ponavljano i povezano mehanizma represije i torture, manifestovanog kroz ograničavanje ljudskih sloboda i pojedinačnog identiteta, prouzrokovanog vječitom ljudskom težnjom za moći i borbom za nju, koja je ista bilo gdje, u svakom vremenu, jer je ljudska priroda uvijek ista, jednako željna moći.

Iz ovako prikazanih predstavnika i čuvara te vlasti, te iz svega drugog što možemo iz djela zaključiti o ovakvom režimu, od toga da djeluje po principu gušenja kolektivne svijesti kroz neprijateljstvo prema znanju, preko toga da je odnos građana prema državi potpuno zasnovan na strahu i toga da se oni na koje se makar sumnja da su politički protivnici najsurovije zatiru, pa do toga da vlast ima “pravo formulisanja uzroka i kvalifikovanja prirode prestupa, što se inače prepoznaje kao obilježje totalitarnih režima“ (Kovač 2005:171), možemo izvesti utemeljen zaključak da država u koju je smještena radnja ovog romana sadrži u sebi elemente nasilničke i diktatorske/apsolutističke države. Na osnovu zanimljivog osvrta na samu državu, koji izgovara jedan politički zatvorenik u Akri u posljednjem poglavlju romana kad govori fra Petru: “Ako hoćeš da znaš kakva je neka država i njena uprava, i kakva im je budućnost, gledaj samo da saznaš koliko u toj zemlji ima čestitih i nevinih ljudi po zatvorima, a koliko zlikovaca i prestupnika na slobodi.“ (Andrić 2014: 79), možemo da dobijemo i određeni uvid u piščev osobni sud o državama koncipiranim po modelu one u ovom romanu, gdje nam poručuje da država sa tako nejasnom i fleksibilnom definicijom krivice, gdje su zatvori mjesta raščišćavanja državnih računa i gdje se izgubio svaki osjećaj za stvarnu pravdu, dakle, država sa nasilničkom praksom, predstavlja političku i etičku katastrofu, ogroman mehanizam nepravde i represije i da svojim terorom “vuče čovjeka na neko tamno dno“ (Andrić 2014: 76). U svakom slučaju, politički karakter ovog romana je veoma evidentan, s obzirom da “politički roman govori o svijetu zatvorenom u sebe ideološkim dogmatizmom, vjerskim fanatizmom ili etničkim integritetom, a *Prokleta avlija* se otkriva kao roman koji u sebi objedinjuje sve tri tematike, naravno prisutne u različitom obimu“ (Skopljak 2022: 126).

4. Odnos žrtve i moćnika u porodičnom rasulu i političkim previranjima u romanu *Vrata od utrobe* Mirke Kovača

Mirko Kovač je jedan od najistaknutijih predstavnika postmoderne književnosti na južnoslavenskom prostoru. Roman *Vrata od utrobe* objavio je 1978. godine i te iste godine nagrađen je Ninovom nagradom kao najbolji roman. Iduće godine dobio je nagradu Željezare Sisak za najbolje prozno ostvarenje, a 1980. godine roman je proglašen najčitanijom knjigom. S obzirom na to da je Kovač mnoga svoja djela izmijenio, toliko da je u nekima promijenjena fabula, ovaj roman je jedino djelo napisano prije rata koje nije mijenjao. U romanu je koristio postmodernistički postupak – dokumentarizam, tačnije intertekstualnost jačajući time efekat istinitosti predstavljajući stvarnost i historijsko trajanje. *Vrata od utrobe* bave se poviješću jedne porodice i poviješću uopće “na način političkog romana koji politiku poima kao ontološku mrežu čovjekove egzistencije, a historiju vidi u stalnom kruženju njenog rušilačkog zla “. (Kazaz, 2019)⁶

Roman *Vrata od utrobe* predstavlja porodičnu hroniku koja govori o propadanju porodice Stjepana K. iz perspektive njegovog sina, pripovjedača M, a ujedno govori i o povijesti rasula društvenog poretka. On se uz pomoć autentičnih historijskih izvora, koji su prouzrokovali njegovo porodično rauslo, prisjeća prošlih događaja i kreira porodičnu hroniku. Pripovijeda o životu svoga oca od njegovog rođenja 1898. g. do smrti njegove majke Rose, kao i o životima drugih likova koji su na neki način povezani s njima, a to su Tomislav K, Dimitrije V., Milutin, Paulo i Pulina Menze, Inocencije, Andrija, Kuzma, Đurica, Matko F... Propadanje i smrt su teme koje se ponavljaju pred kružnim tokom historije, a predstavljene su kroz stradanje likova u Prvom i Drugom svjetskom ratu, te Rezoluciju Informbiora. *Vrata od utrobe* predstavlja roman “o komunističkom osvajanju vlasti, o retorziji i odmazdi među društvenim klasama, etnijama i ljudima“ (Jergović, 2016).⁷ Roman predstavlja i priču duboke patnje koji “svojom umjetničkom snagom, snagom svoje umjetnosti, snagom pripovjedačkog uma, kondenzuje i raspršava patnju, univerzalizuje je i govori o njoj, istovremeno, kao o nečemu što jeste, što se događa, što mora da se zbiva, što prolazi i nastavlja se“ (Jeknić 1979: 500).

⁶ Dostupno na: (ivanlovenovic.com) - Enver Kazaz, O poetikama Mirka Kovača. Posjećeno:14. 08. 2024.

⁷ Dostupno na: (jergovic.com) Miljenko Jergović, „Vrata od utrobe“ roman je o Hercegovini, o biblijskom Jobu i komunizmu. Posjećeno 14. 08. 2024.

“U *Vratima* se ukršta nekoliko narativnih perspektiva: autodijegetičkog i metadijegetičkog naratora, potom perspektiva književnika iz *Uvoda književnika*, *Jamstva* i nepotpisane napomene s početka romana. Tim se perspektivama pridodaju umetnuti pripovjedači, naratorov otac Stjepan K. te unekoliko i mali M. kao okularni svjedok događaja.” (Kazaz, 2019)⁸ U romanu se pojavljuje narator, dječak M., koji je emotivno vezan za događaje koje kazuje i biografski odgovara autoru, i aktuelni autor, koji se pojavljuje u *Jamstvu* i *nepotpisanoj napomeni* u okviru romana, pa mu to daje karakteristiku pronađenog rukopisa, koju aktuelni autor samo daje izdavaču potpisujući tuđu ispovijest, odnosno svjedoka događaja dječaka M. Pripovjedač M. je svjedok prošlih porodičnih događaja koji sastavljajući porodičnu hroniku pokušava doživjeti katarzu, etički se pomiriti sa svijetom i olakšati egzistencijalnu sadašnjost, gdje njegova porodična hronika postaje svjedočanstvo ideološkog zla. Narator iskazuje ponavljanje i obnavljanje tragedije postojanja u sopstvenoj sadašnjosti, shvatajući vrijeme kao specifično obnavljanje prošlosti u sadašnjosti. (Usp. Kazaz 1986: 161) “Kovač se iz priče o prošlosti spustio u prezent društvenog trenutka i političke tragedije, da bi autobiografija, uza ostalo, funkcionirala i kao kritika ideologije, odnosno puna politička subverzija.” (Kazaz, 2019)⁹

Mjesto radnje romana imenovano je inicijalom L. koje postaje “pozornica na kojoj se odvija politička i historijska tragedija” (Kazaz, 2019).¹⁰ Miljenko Jergović (2016)¹¹ smatra da se u tom inicijalu “jasno prepoznaje Lastva, mitsko središte Kovačevih proza, koje međutim, iz razloga koje slutimo i koje bi vrijedilo opisivati, pisac nikad nije imenovao drukčije nego inicijalom”.

Roman se sastoji od *Mota iz Starog zavjeta*, *Molbe čitatelju*, *Uvoda književnika*, *trinaest poglavlja* i *Jamstva*. U *Molbi čitatelju* uočavamo naratorovo spoznavanje i razumijevanje samoga sebe kao pojedinca koji je oblikovan prošlim tragičnim događajima, pokušavajući otkloniti ono što ga čini ranjivim: “Također, objavljujem da sam se ovom knjigom želio preispitati, kako bih se lišio napasti i svega ranjivog na sebi, pa se uzdam da će čitatelj istinitost događaja i točne podatke primiti kao zamku za duševnu vjerodostojnost” (Kovač 2004: 7). Ovakav roman može se smatrati

⁸ Dostupno na: (ivanlovenovic.com) - Enver Kazaz, O poetikama Mirka Kovača. Posjećeno: 14. 08. 2024.

⁹ Ibid. Posjećeno: 14. 08. 2024.

¹⁰ Ibid. Posjećeno: 14. 08. 2024.

¹¹ Dostupno na: (jergovic.com) Miljenko Jergović, „Vrata od utrobe“ roman je o Hercegovini, o biblijskom Jobu i komunizmu. Posjećeno 14. 08. 2024.

i "hronikom etičkih promjena naratora, a ne samo kao hronika porodičnog rasula u vremenu". (Kazaz, 2019)¹²

Roman *Vrata od utrobe* jeste porodična hronika koja, s jedne strane priča priču o porodici Stjepana K. i njegovoj i Rosinoj liniji porodice, s druge strane, govori o Tomislavu K. i njegovoj ideološkoj zaslijepljenosti, s treće strane, govori o Dimitriju i njegovoj borbi protiv Tomislava K. i na kraju krajeva osveti, s četvrte strane, govori o Rosinom stradanju i incestu s Tomislavom K. i s pete strane, roman govori o Jobovskoj patnji Stjepana K.

"Glavni junak romana Stjepan K. čovjek je čestite duše, velike duševnosti, ali nesrećan kao i sve što na vrata utrobe iziđe i ugleda svijet." (Jeknić 1979: 501) On će u periodu Prvog svjetskog rata izgubiti svoje roditelje, majku nakon što ga je donijela na svijet, a oca od gladi nakon povratka iz internacije, a nakon Drugog svjetskog rata doživjeti privatizaciju od strane države. Privatizaciju njegovog imetka izvršit će Đurica, njegov priučeni pomoćnik u prodavnici, koji će svu snagu usmjeriti da popiše njegov čitav imetak želeći prikazati "cio uvid u dom i imetak, i to odmjeriti sa sobom i ostalom sirotinjom, da bi se tako još čvršće povjerovalo u pravednost zakona i poravnanje razlika, ako već ne u konačnu jednakost" (Kovač 2004: 149). Stjepan K. je vodio brigu o svojoj porodici, pomogao revolucionarnom pokretu, smirivao sukobe i osvetničke strasti. Pokušavao je zadržati svoju ljudskost podnoseći stoički nasilje vlasti:

"Stjepan K. bio je povrijeđen držanjem vlasti, povukao se u osamu, ogradio se bolesničkim načinom života i prašnjavim staklima od svega što se u L. poduzimalo, bilo dobro ili loše, pa tako i od preuređenja crkve Marijinog Uznesenja". (Kovač 2004: 46)

Bio je optužen i da je *agent Sovjetskog Saveza i Komunističke partije Jugoslavije*, uhapšen i odveden u zloglasnu Belediju, a zatim u logore. (Usp. Kovač 2004: 242) Mnoge životne nedaće koje su ga zadesile kuražno će trpiti. Tako će narod Rosin odlazak ismijavati i za nju izredati sve što se u negativnom smislu može izredati za jednu ženu, "od toga da je s jednim od njenih beskućnika krenula u prodaju pa sve dotle da se zaredila u manastiru, a što sve između toga može stati: blud, bolest, samoubojstvo, poniženja, bijeda – uglavnom zbir nevolja, a nigdje, nigdje svijetlog spomena, nigdje tračka dobrote" (Kovač 2004: 279), a Stjepan K. će to stoički podnijeti i otići u potragu za svojom ženom.

¹² Dostupno na: (ivanlovrenovic.com) - Enver Kazaz, O poetikama Mirka Kovača. Posjećeno: 14. 08. 2024.

Tomislav K. je brat od Stjepana K. i ključna ideološka figura romana. Bio je sklon lažima, lagao je o svom porijeklu i porodici, lahko sklapao prijateljstva, upražnjavao ljubavne i erotske čari, bio egoist koji nije stekao ratnu slavu, ali je u L. donosio nešto od tog vrazjeg svijeta u kojem je rado boravio i uživao. Tomislav K. “modeluje kao demonsko biće haosa, grijeha, izopačenosti, pobune, nereda i entropije“ (Đurišić Bečanović 2020: 193). Smisao života pronašao je u staljinizmu i lenjinizmu. Bio je sijač bola jer gdje god je dolazio, ostavljao je samo bol. Tako će ga Matko F., njegov nekadašnji drugar, primiti u svoj ured i iskoristiti priliku da mu sruči njegovu prošlost u lice, počevši od toga da je njegov nekadašnji punac strijeljan, da su Olga i Tatjana Levickaja, majka i kćerka, zagrljene kao ljubavnice okupacijske pornografije, da je njegova nekadašnja ljubav Lucy strijeljana i da bi trebao posjetiti još živu Meiru Matšek dok “čari u jednom kavezu ošišana, s kukastim križem na tjednu, nacrtanim rezanjem kože“ (Kovač 2004: 248) jer se “razbojništva kažnjavaju i da će još mnoge progutati mrak“ (Kovač 2004: 246).

Kada je Rosu obuzela bolest i odvela je u bolesničku postelju, Tomislav K. ju je njegovao i govorio joj “o sebi, o svojim ljubavima, o strasti i užitku i očajnom nasljeđu moralnih stega, navodio ju je na pomisao da mu se poda, a ona ga nije razumjela, samo ga je željela još slušati, bilo joj je lakše...” (Kovač 2004: 238) Tako će se između njih dvoje desiti incest, a Tomislav K. će joj razdvajati “rodoskrvnuće od preljuba, te da je sve već počinjeno u srcu, a čin je samo slika omamljenosti, svaki događaj zbio se ranije, pljuvao je po Evandjelja i zastupao prekršaj i grijeh i bratovljevju golotinju, jer treba razotkriti sve što je učmalo i neplodno, sve također mora sadržavati strast i kad se ljubi žena svog brata i rodica“ (Kovač 2004: 239). Povijest rasula u romanu je “svoj vrhunac doseglo u Rosinoj sudbini uslovljenoj grijehom, incestom s Tomislavom, pri čemu je rasulo porodice koncentrirano na lik naratorove majke“ (Kazaz, 2019).¹³

Dimitrije je bio protagonist revolucije, žrtva rata, neženja, rano ostao bez roditelja, a sve je napore ulagao da mu se brat Milutin obrazuje, pokazivao je naklonost ka Tomislavu K. jer su ih okupirale iste ideje o socijalnoj pravdi. Tako će ga Tomislav K. potaknuti na bratoubojstvo zato što je Milutin tražio da se klone ustaša, da zlo ne trebaju smjenjivati zlim, već da se primire i čekaju odluku iz svjetskih prijestolnica, a time će se Tomislav K. dokazati kao partizan:

“Meni je žao što je i tvoj brat tamo, na pragu izdaje. Ne prema meni, jer smo mi na dvije strane, već prema onome gdje smo na istoj, a to je moralni princip naroda. Koriti ga ne pomaže, a sad, možeš li ga kako skloniti, to sam izvidi!“ (Kovač 2004: 69)

¹³ Ibid.: 14. 08. 2024.

Tako se Dimitrije, potaknut Tomislavovim riječima i kasnijim Milutinovim govorom, usprotivio povlačeći obarač “a hitac bratoubojstva prenio brže od ostalih“ (Kovač 2004: 72). Da će se njihov odnos promijeniti, kada Dimitrije V. postane politički moćnik poslije rata koji će sprovesti političko nasilje uslovljeno Rezolucijom Informbiroa 1948. godine, vidimo iz njihovog razgovora:

“- Vidim da se sve brzo mijenja i nema šta, ide na bolje, ja osjećam zaostajem. Evo i neki dojučerašnji izrodi, koji nisu stajali na našoj, a ni na jednoj strani, sve više se ubacuju u izgradnju i naš poredak i napredak i dolaze da mi sole pamet prepadaju i pitaju svaki dan za koga sam, ko da sam ja kolebljivac. Da jesam, bio bih čitav i na boljem mjestu od ovog. (...) Ovo što je sad došlo mnoge je ljude smelo i one koji viču politika je kurva i one koji likuju razlazu, pa one što preispituju sebe i neke svoje ideale potežu, drugi opet slušaju, razumiju li što, ne znam. (...) Mi se ovdje ravnamo i mjerimo kako znamo i ne treba nam savjetovanja, no kad mislimo o svemu, pitamo se kako će se to razvijati i kakav će biti ishod.

- Ishod je jasan – uzvratu Tomislav, jer sve je to njemu bilo upućeno, a pogled mu prijede s lica na lice. – Moramo popuštati. Jači su, a Staljin je jedan!

- Ja tako ne mislim – odmah se nametnuo Dimitrije... – Jedan je samo Bog, pa nije ni on kad se u nj ne vjeruje!

- Ostajem pri svome.“ (Kovač 2004: 259)

Ovakav razgovor i Tomislavljev staljinizam, bit će okidač za njegovo hapšenje i to od sprovoditelja političke pravde Andrije i Kuzme. Dimitrije V. je dočeka Tomislava K., nazvao ga “izdajničkom kučkom“ i rekao mu: “U partiju će biti potresa i kriza, a ništa neće ići na ruku onome ko je izbačen iz nje. Stoga oprezno, ne fataj se ni u čije kolo i ne pluj u bunar iz kog si pio. Ja nisam protiv sovjetskog komunizma tamo kod njih, ali nama ovdje ne treba, dobar nam je i ovaj naš. Pa sve i da ne valja, na vlasti je!“ (Kovač 2004: 275)

Pripovjedač M. iznosi duševno stanje svoje majke Rose, njeno posrnuće i odlazak u podzemni svijet:

"Pripovjedač ju je, tada desetogodišnjak, slijedio u njenim silascima među tzv. okuženi svijet, a ustvari je opažao stvarčice i njihovu namjenu bolje nego drugdje, jer tamo se misli udvostručuje i struje, prinose se značenja svemu, a za zadovoljstvo i sreću potrebno je malo;

tamo su predmeti na raspolaganju, brojača britva ima višestruk smisao, pored namjene može poslužiti za slaninu, a dobra je i za rezanje vena.“ (Kovač 2004: 178)

Događaj koji je Rosu otrijeznio i vratio je iz ovakvog svijeta u koji je silazila kako bi pomagala beskućnicima, je onaj u epizodi kada je otišla obići i pomoći Ahmedu, a on ju je pokušao obljubiti, da bi je kasnije pred policijom optužio da ga je pokušala opljačkati pokazujući im koliko zlata ima: “Da si čestita žena kao što govoriš, šta bi tražila u rupi i kod skitnice i što bi smrdala po tuđim gaćama“ (Kovač 2004: 184).

Represivna politička osionost moćnika prikazana je i u liku Kuzme, mladog oficira, načelnika Okružnog odjela zaštite naroda i to u epizodi kada je fra Ambro Nevjestić priveden drugi dan po oslobođenju i stavljen pod ispitivanje gdje mu je Kuzma “zaprijetio oduzimanjem i onog jednog obroka, a nije se ustručavao ni pritegnuti mu vrat remenom od puške“ (Kovač 2004: 59) želeći od njega iznuditi sve što je htio, prvenstveno znanje o drugima, do kojih mu je stalo, kako bi ih mogao optužiti. Ovakvo ponašanje prema njemu izazvalo je posljedicu da se “oporavljao neko vrijeme i postao izbirljiv u jelu, zajedljiv prema svima, mahunat na piću, prgav u ispovjedaonici, u razgovoru grub, prekidao je subesjednika kad je htio, ni u propovijedima nije birao riječi, niti mu je bilo stalo da ga tko čuje, će samo da kaže, pa je, malo po malo, stupio u otvoreno neprijateljstvo prema novoj vlasti, ali ne zadugo; mnoge su mu radosti, a i gorčine uskraćene. Sam je to tražio“ (Kovač 2004: 60). Ista ta represivna politička vlast ispoljena je i likom Andrije, koji je iako je bio u ljubavnoj vezi sa Paulinom, Paolovom kćerkom, od Paola tražio da mu preda svoje čizme koje su mu zapale za oko, a kasnije ga strpao u zatvor sa sedamnaestogodišnjakinjom koja ima sifilis uz riječi: “Ja ne znam mnogo o komunizmu, ali znam šta treba iskorijeniti“ (Kovač 2004: 264). Politička represija predočena je kroz likove koji su njeni predstavnici, a to su Dimitrije V., Andrija i Kuzma.

Paolo Menze je rođen kao kopile od majke koja mu je rodom iz L., gdje je radila kao sluškinja kod njegovog oca, oženjenog čovjeka. Bio je trgovac mesom “živom stokom i duhanom, štediša koji se pretvorio u škrtca. Nepovjerljiv u pozajmicama i neučinjiv, slab darovac i čovjek na svoju ruku, ponizio bi se ni za šta, a uznio u dobru i zadovoljstvu previše, podmićivao je duhanom i medom kad mu šta treba, i bio prznica kad mu se ne učini po volji“ (Kovač 2004: 107) Bio je protiv ljubavne veze kćerke Puline i Andrije. Preduhitrio je državnu vlast u oduzimanju imovine tako što je nešto rasprodao, dosta toga uništio i poništio sva svoja službena dokumenta o imovini, ali nije htio predati bika kojeg je vlast htjela pod izgovorom da oduzimaju od jednih, kako

bi drugima dali. Paolo je odveo bika ispred zadruge, ali im ga nije htio predati već ga je udario dvaput uzastopno maljem u čelo, a bik je ispred zadruge sklopio oči od bola i muke. Paolo Menze je bio žrtva novog društvenog poretka.

Paulina će naslijediti očevu sudbinu, po pitanju rađanja djeteta, jer će i ona roditi dijete iz ljubavne veze sa oženjenim čovjekom. Paulo je smatrao da su im kopilad produžavala i čuvala lozu i da nema ništa protiv toga da se takav sistem nastavi u ovom režimu. "Paulina je za svoju nesretnu, neostvarenu ljubav krivila Rezoluciju Informbiroa i prokletstvo politike." (Kovač 2004: 291)

Đurica Mrkajić je povučeni dječak kojeg je Stjepan K. uzeo pod svoje okrilje, dao mu hljeb u ruke i zaposlio ga kao pomoćnika u svojoj prodavnici. I sami pripovjedač upozorava da ovakvi ljudi, poput Đurice, zaslužuju da uđu u pripovijest jer su to ljudi koji ne mogu opstati ako se bar jednom ne uključe u tok zbivanja:

"A kad se to jednom dogodi, kad šutljivac postane govorljiv, a tmurko nasmijan, kad se sporać pretvori u brzog i okretnog stvora, a suzdržani u razmetljivca – to je ono što odmah, po prirodi stvari, ulazi u pripovijest". (Kovač 2004: 129)

Đurica se u tok zbivanja uključio 1948. godine kada je u prodavnicu došao ne zbog trgovačkog posla, već kako bi izvršio privatizaciju Stjepanove imovine u korist narodne vlasti i narodne imovine:

"- U kolektiv! U kolektiv, gazda! - izgovarao je Đurica i to sve potvrđivao napadnim gestama. - I gospodu malo da našuli jaram. Svi su moji, tamo nazad tri koljena, sekali i teglili tuđe, pa ni fala. Podigoše cio ovi kraj, a odoše željni svega. Nisu imali su čim prismoćit guku pure. E, sad je drugo došlo, sve spada pod narod, narodnu vlast i narodnu imovinu. Rečeno mi je u odboru da izađeš onako kako te zatečem i da možeš iznijet samo ono što ti se u rukama zadesi. Eto, vidu da držiš metlu, izađi š njom i uzjaši je ako hoćeš! Ho, ho, ho! - još se jednom slatko zagrcnuo." (Kovač 2004: 147)

Iako je sa Rosom imao poseban odnos, bio joj naklonjen, pažljiv, poslušan, blag i umiljat, Đurica se ni prema njoj nije ponio kao prije, već je pokazao svoju oholost i bezobrazluk ujedajući ruku koja ga je nekad hranila. Na osnovu Đuricinog lika možemo vidjeti kako politička promjena utiče i na pojedince i to da od nezainteresovanog, bespogovornog, šutljivog i sporog pojedinca stvori pojedinca koji se "trudio da rasvijetli svaku i najmanju stvar iz magazina i otkrije jer ga je taj dio trgovine privlačio i sam je svemu davao poredak, i na svoju ruku, za vrijeme rata, posakrivao

nešto od te robe, ma koliko se tome Stjepan K. protivio. Sad ga je dopalo da to razvrsta i prisvoji, premda je za sebe izdvojio one stvari što mu u djetinjstvu izgledale važne i nedostižne, a namijenjen muškom svijetu za njega...“ (Kovač 2004: 151)

Poglavlje 9. posvećeno je *Kalendarima* Stjepana K., žanru, koji će doprinijeti građenju njegovog lika stavljajući ga u ulogu pripovjedača. Ispisujući *Kalendar* Stjepan K. “savladava vrijeme, uvodi red, i nameće se kao biće poretka, stabilnosti, predvidljivosti i sistema“ (Đurišić Bečanović 2020:193). Pisanjem *Kalendara* Stjepan K. se pokušava oduprijeti prolaznosti i besmislu, ali su oni isto tako i slika njegove izuzetne ljudskosti i ponora u koji je bačen i koji želi prevazići zapisivanjem. U njima je Stjepan K. bilježnik svog vremena, te tako piše o bolesti svoga sina, dolasku Božića, o zimi i snijegu, o umiranju ljudi, građevinama, ratu, združeni odnosno o svakodnevnim dešavanjima u mjestu L. *Kalendari* su bili Stjepanova “knjiga uspomena, pisana rukom onoga koji je svoje doba i ono što mu je donijelo otpatio“ (Kovač 2004: 186). On se u svojim *Kalendarima* “iz historijskog užasa spustio u tzv. mali život, poslove i dane koji donose egzistencijali smisao“ (Kazaz, 2019)¹⁴ u odnosu na svoju suprugu Rosu koja nije imala takav smisao. Ljudska egzistencija zavisi od sila koje napadaju iz društvene hijerarhije i promjenama unutar društvenih struktura.

Klasični hroničar je obično distanciran i neutralan pripovjedač, međutim, u ovom romanu pripovjedač M. je direktni učesnik u priči, ali je i onaj koji “pričom nastoji da otkrije svoju istinu o nečemu što iz prošlosti utiče na njegovu sadašnju svijest o sebi u svijetu“ (Kazaz 1986, 162). Tako pripovjedač M. ne priča o nečemu što je prošlo, već problematizuje i iznosi svoju egzistencijalnu situaciju. On svojim intervencijama u romanu skreće pažnju na sebe i svoje postojanje i ciljeve oblikovanja jedne takve priče:

“Pripovjedač ih je sam odabrao i poredao po svojem, čak se odvažio uzimati ih iz *Kalendara* mjesece različitih godina, jer je birao ono što mu se činilo dragocjenim i što je sam volio, pa je tako nastalo deveto i ponajbolje poglavlje, na zavidnome mjestu složeno, bogato i preobilno bez kojega se neki događaji ne bi mogli objasniti.“ (Kovač 2004: 184)

Tako narator rekonstruiše svoje djetinjstvo, dovodeći ga u vezu sa historijom sveukupnog svijeta, i kazuje priču iz različitih perspektiva, sa jedne strane, priča je ispričana iz perspektive dječaka M, koji je direktni učesnik događaja, a sa druge strane, iz perspektive naratora iz sadašnjosti koji pokušava kritički sagledati sebe i svoje djetinjstvo. Jeknić (1979: 500)

¹⁴ Dostupno na: (ivanlovrenovic.com) - Enver Kazaz, O poetikama Mirka Kovača. Posjećeno: 14. 08. 2024.

pripovjedača M. smatra “jednom od najinteresantnijih ličnosti u romanu, ličnosti koja govori o svom poslu, koja se vidno distancira od junaka djela, ali u tom distanciranju dopijeva do pravde identifikacije s glavnim junakom, ocem Stjepanom K. čija ga je patnja kako kaže u svom *Uvodu književnika*, stvorila“.

“U kreiranju lika majke Kovač je svom pripovjedaču omogućio pamćenje kroz izvjesnu dozu nepamćenja, to jest omogućio mu je više ćutanje o majci nego govor, više nagovještavanje nego iskustvo majke, i to je ta projekcija Rose iz ugla svijesti desetogodišnjaka, dok su ostali detalji daleko jasniji, reljefniji, realističniji.“ (Jeknić 1979: 502)

Kada mu je majka umrla od bolesti prljavih ruku, bio je četvrti razred osnovne škole: “Konačno odvajanje od majke. Spojeni smo ipak nekom ljubavlju. Rastanak nije zanavijek, ali je ozbiljan“ (Kovač 2004: 313). Autobiografski iskaz malog M. govori o odrastanju u društvu “kao marinkovićevskom zoopolisu odnosno političkom zvjerinjaku“. (Kazaz, 2019)¹⁵ Ovakvom porodičnom hronikom, narator se pokušava “lišiti napasti i svega ranjivog na sebi“ (Kovač 2004: 7).

Stjepana K. i Paola Menzeu su vlastodršci prozvali klasnim neprijateljima postojećeg vladajućeg režima, vršeci nad njima politički teror. U odnosima prema njima prikazan je politički prevrat iz perspektive moćnika i pojedinaca koji nemaju zaštitu, već su osuđeni na žrtvovanje kako bi pronašli duhovni mir. *Vrata od utorbe* su “roman o svijetu kao političkom gubilištu na jednoj, i stoicizmu, prije svega Stjepana K., na drugoj strani.“ U središtu takve političke tragedije nalazi se “snaga zla i snaga trpnje” (Kazaz, 2019).¹⁶

¹⁵ Dostupno na: (ivanlovrenovic.com) - Enver Kazaz, O poetikama Mirka Kovača. Posjećeno: 14. 08. 2024.

¹⁶ Ibid. Posjećeno: 14. 08. 2024.

5. Zaključak

Roman *Mirisi, zlato i tamjan* na ironičan način se obračunava s velikim društveno-političkim ideologijama koje marginaliziraju pojedinca pod propagandom kolektivnog dobra i jedinstva. On je defabularizirani roman univerzalnih obilježja koji kritikuje komunističku ideologiju i svaki oblik totalitarizma. U takvom sistemu pojedinac biva izoliran zbog neuklapanja u zadane konvencionalne norme. Glavni junak, Mali, odustaje od komunističkih ideja kada uvidi njihovu pogubnost, miri se sa sudbinom koja mu je nesvjesno nametnula brigu o umirućoj kontesi Madoni, koja predstavlja iščezlu prošlost i žrtvu političkog sistema. Služenje njoj, liči na služenje komunističkim ideološkim načelima. Naturalističko opisivanje njenih fizioloških potreba ima sarkastično značenje i to kao kritika vladajućeg režima. Roman ima univerzalnu vrijednost jer se može čitati i razumijevati u raznim vremenima i društvenim okolnostima. Svijet će se promijeniti i bez naših napora, te je neophodno tumačiti te promjene koje se dešavaju bez našeg uticaja tako da se svijet ne bi mijenjao bez našeg učešća.

U romanu *Prokleta avlija* prikazan je autoritarni režim koji se manifestuje kao sveobuhvatni višeslojni sistem kontrole, gdje niži nivoi vlasti predstavljaju ogledalo onih viših, gdje su svi međusobno uvezani u takav mehanizam pomoću straha. Strah čitav takav politički sistem održava stabilnim, koji se ogleda u samoj Proklesoj avliji koja odaje dojam izoliranog, potpuno zasebnog svijeta. Međutim, ona to nije, ona je mjesto gdje se čiste računi i ispaštaju nejasne krivice vanjskog svijeta, diktirane od državne vlasti, a uzrok tog dojma izoliranosti je sumorna, nepodnošljiva atmosfera odbačenosti kojom je prožeta čitava Avlija. U takvoj Avliji njeni se zatvorenici osjećaju isključenim i dalekim od svega što poznaju, čemu zajedno doprinosi njen neobični položaj, nedostatak bilo kakvih vijesti iz vanjskog svijeta i surove metode sprovođenja reda unutar zatvora. Takvom sistemu dat je lik Karađoza, upravnika zatvora, čija samovolja i nepredvidivost najbolje utjelovljuje mahnitu i ničim ograničenu političku vlast. U *Proklesoj avliji*, kroz Ćamilovu simboličnu povezanost sa Džemovom historijskom ličnošću, kao i kroz čitavu mrežu političkog terora u koju ga to uvuče, ispreplićući oko toga zanimljivo piščevo shvatanje o zavisnosti pojedinca od historije i politike. Takva mreža je zapečatila Ćamilovu tužnu sudbinu kao žrtve političkog sistema gdje se pripovijeda istina koja "nije samo priča o nezamislivosti čovjeka van političkog sistema, već o odnosu između pojedinca i sistema koji je dosegnuo stepen tragičnog iskusva" (Kovač 2005: 58).

U romanu *Vrata od utrobe* Kovač je dao sliku jednog vremena, poslijeratnog kada se sudilo izdajnicima, kada se desila privatizacija, formirale radne zadruge i Rezolucija Informbira 1948., te sliku porodičnog rasula. Kada ideolozi propisuju moralne principe slobode u ime ideologije koju zastupaju, tada oni ukidaju slobodu, koja je potreba duše, i rade na njenom ograničavanju. Ovim romanom, dječak i pripovjedač M. otkriva svoju istinu i prošlost koja utiče na njegovu sadašnjost, na njegovu egzistenciju. Njegov otac, Stjepan K., stoički podnosi mnoge životne nedaće koje su ga zadesile i represivni uticaj vlastodržaca. Tomislav K., Stjepanov brat, ključna je ideološka figura romana, koja sa sobom donosi haos, pobune, nered i grijehove. Represivna politička osionost državnih moćnika vidljiva je u likovima Dimitrija V., Kuzme i Andrije. Rezolucija Informbira 1948. godine, montirani procesi unutar Jugoslavije, represivna politička moć su politički procesi koji su najbolje vidljivi na njihovim odnosima prema pojedincima. Složena narativna perspektiva u romanu “omogućuje im da funkcioniraju istodobno kao porodična hronika, autobiografski i politički roman, te roman utemeljen na naraciji historiografske metafikcije” (Kazaz, 2019).¹⁷ Historija je kružni tok u kojem se obnavljaju različite vrste zla. Ovakav kružni tok uništava optimizam i ciljeve vremena, u kojem sva ponavljajuća tragedija i ideologija lomi čovjeka.

Roman *Vrata od utrobe* jeste priča iz perspektive malog čovjeka u velikoj povijesti u kojoj on strada. Ovaj roman, za razliku od romana *Mirisi, zlato i tamjan* i *Proklete avlije*, jeste eksplicitan politički roman koji jasno govori o 1948. godini, o prevratu ideološkom i političkom, o razlazu sa Staljinom, o čistkama unutar Jugoslavije u montiranim procesima, dok je roman *Prokleta avlija* alegorija na represivni politički sistem, a *Mirisi, zlato i tamjan* indirektno govori o političkoj pokvarenosti režima i ljudi u režimu.

¹⁷ Ibid. Posjećeno: 14. 08. 2024.

6. Literatura

1. Altiser, Luj (2018), *Ideologija i ideološki aparati Države*, Zagreb, Arkzin.
2. Arendt, Hannah (1998), *Izvori totalitarizma*, Beograd, Feministička izdavačka kuća '94.
3. Bartulić, J. (1991), *Izgubljeno djetinjstvo*, Republika (47), br. 3-4, Zagreb, Društvo hrvatskih književnika.
4. Beker, M. (1976). *Uloga pripovjedača i mjesto romana u kontekstu savremene književnosti*. Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu, sv. 7, str. 231-238. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/342057>
5. Đurišić Bečanović, Tatjana (2020), *O osnovnim poetičkim postulatima stvaralaštva Mirka Kovača u Slovo o Aliji Isakoviću i Mirku Kovaču*, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić", Mostar.
6. Jeknić, Dragoljub (1979), *Vrata od utrobe*, u časopisu Život: časopis za književnost i kulturu, april 1980. god. 29, knj. 58, br. 4. Sarajevo.
7. Jergović, Miljenko (2016), "*Vrata od utrobe*" roman je o Hercegovini, o biblijskom Jobu i komunizmu. url: jergovic.com. Posjećeno: 14. 08. 2024.
8. Kalanj, Rade (2010), *Ideologija, utopija, moć*, Zagreb, Jesenski i Turk.
9. Kazaz, Enver (1986), *Lik naratora u Kovačevom romanu Vrata od utrobe*, Godišnjak instituta za književnost, knj. 15. Sarajevo, str. 159-168.
10. Kazaz, Enver (2004), *Bošnjački roman XX vijeka*, Zagreb – Sarajevo, Naklada ZORO.
11. Kazaz, Enver (2012), *Univerzalnost političkog romana*, u: Međunarodni naučni skup Ivo Andrić – 50 godina kasnije, uredili: Zdenko Lešić i Ferida Duraković, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, str. 39 – 52.
12. Kazaz, Enver (2018), *O poetikama Mirka Kovača*, url: (ivanlovrenovic.com). Posjećeno: 14. 08. 2024.
13. Kovač, Nikola (2005), *Politički roman*, Sarajevo, Armis-Print.
14. Lukšić, Boris (1969), *Roman antiideologije Slobodana Novaka*, Republika (25), br. 2-3, Zagreb, Zora.
15. Malešević, Siniša (2004), *Ideologija, legitimnost i nova država: Jugoslavija, Srbija i Hrvatska*, Zagreb, Jesenski i Turk.
16. Minić, Vojislav (1976), *Poetika „Proklete avlije“*, Titograd: Pobjeda.

17. Nemeć, Krešimir (2003), *Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000. godine*, Zagreb, Školska knjiga.
18. Skopljak, Alma (2022), *Novopovijesni politički roman Ive Andrića i Meše Selimovića*, Tešanj, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj.
19. Visković, V (1991), *Sumnja u utopiju*, Republika (47), br. 3-4, Zagreb, Društvo hrvatskih književnika.
20. Visković, Velimir (2000), *Umijeće pripovijedanja*, Zagreb, Znanje.
21. Visković, V (2006). *Inzularnost kao metafora i zbilja*, Dani Hrvatskog kazališta, sv. 32, str. 394-407. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/108823>
22. Zima, Z. (1991) *Skupi sjaj rezignacije*. Republika. Časopis za književnost, god XLVII br. 3-4- Zagreb.

Izvor:

1. Andrić, I. (2014), *Prokleta avlija*, Podgorica, Nova knjiga.
2. Kovač, M. (2004), *Vrata od utrobe*, Zagreb, Večernji list.
3. Novak, S. (2004), *Mirisi, zlato i tamjan*, Zagreb, Večernji list.